

KNOWLEDGE
@WORK



Zintegrowany
model kształcenia
przez całe życie
na uczelniach wyższych

Ogólnopolskie badania na grupie osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe

Raport

Szczecin, czerwiec 2013

Jarosław Poteralski



Zachodniopomorska
Szkoła Biznesu
w Szczecinie

Zachodniopomorska Szkoła Biznesu

Biuro Projektu:

ul. Żołnierska 53, 71-210 Szczecin

tel. +48 91/ 814 94 57

e-mail: KnowledgeatWork@zpsb.pl

www.KnowledgeatWork.pl

Jarosław Poteralski

Ogólnopolskie badania na grupie osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe

Zawartość

Wprowadzenie	3
1. Założenia wprowadzające	4
2. Metodologia badania	14
2.1. Cel oraz założenia badania	14
2.2. Problemy i hipotezy badawcze	16
2.3. Realizacja badania	18
2.4. Charakterystyka badanej próby	19
3. Analiza statystyczna wyników badania oraz ich interpretacja	24
3.1. Czynniki wpływające na ocenę studiów podyplomowych	24
3.2. Miejsce uczelni wyższych oraz studiów podyplomowych w kształceniu ustawicznym osób dorosłych	39
3.3. Nowoczesny model kształcenia ustawicznego osób dorosłych	42
4. Weryfikacja hipotez badawczych	49
Podsumowanie i rekomendacje	55
Spis tabel	60
Spis wykresów	61
Załącznik nr 1 Kwestionariusz ankietowy	62

Człowiek - najlepsza inwestycja

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

Wprowadzenie

Niniejszy dokument stanowi raport z ogólnopolskiego badania realizowanego przez Zachodniopomorską Szkołę Biznesu w Szczecinie w ramach projektu pt. „**Knowledge@Work-zintegrowany model kształcenia przez całe życie na uczelniach wyższych**”. Projekt jest współfinansowany ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki:

Priorytet IV: **Szkolnictwo wyższe i nauka**

Działanie 4.1.: **Wzmocnienie i rozwój potencjału dydaktycznego uczelni oraz zwiększenie liczby absolwentów kierunków o kluczowym znaczeniu dla gospodarki opartej na wiedzy**

Poddziałanie 4.1.1.: **Wzmocnienie potencjału dydaktycznego uczelni**

Badanie, którego wyniki są przedmiotem niniejszego raportu, jest jednym z trzech ogólnopolskich badań, przewidzianych do realizacji w ramach projektu „**Knowledge@Work-zintegrowany model kształcenia przez całe życie na uczelniach wyższych**”.

Podstawowym celem całego procesu badawczego jest diagnoza jakości kształcenia oraz oferty edukacyjnej szkół wyższych na poziomie studiów podyplomowych, a także określenie znaczenia studiów podyplomowych w koncepcji kształcenia przez całe życie (lifelong learning). Wyniki badania mają posłużyć do stworzenia nowoczesnego modelu studiów podyplomowych, uwzględniającego zarówno potrzeby słuchaczy, jak również najnowsze wytyczne związane z realizacją koncepcji gospodarki opartej na wiedzy. Celem nadrzędnym projektu „**Knowledge@Work - zintegrowany model kształcenia przez całe życie na uczelniach wyższych**” jest bowiem wzmocnienie potencjału dydaktycznego polskich uczelni poprzez opracowanie i wdrożenie zintegrowanego modelu LLL (lifelong learning) **Knowledge@Work**.

W trakcie realizacji projektu przewidziano badania zarówno wśród słuchaczy studiów podyplomowych, jak również wśród wykładowców i kierowników studiów. Niniejszy raport przedstawia wyniki badania zrealizowanego w grupie kierowników – osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe.

1. Założenia wprowadzające

Współczesna, dynamicznie zmieniająca się gospodarka, gdzie rozwojowi nowych technologii, towarzyszy wzrost mobilności pracy oraz starzenie się społeczeństw, stawia przed modelami kariery zawodowej szereg wyzwań oraz przyczynia się do ich reorientacji. Charakterystycznymi trendami w tym obszarze są:

- rosnąca rola wiedzy, wzrost znaczenia kompetencji i kwalifikacji,
- konieczność uczenia się w różnych miejscach i formach oraz przez całe życie (LLL),
- nowy model kariery – zdolność adaptacji do szybkich zmian, udział w kreowaniu zmian.

W tym kontekście pojawia się potrzeba różnicowania dróg kariery edukacyjnej, poprzez organizowanie kształcenia pod indywidualne potrzeby osób i umożliwianie wyboru wielu miejsc i form kształcenia. Próbą zdynamizowania rozwoju gospodarczego państw UE poprzez sprostanie wyzwaniom edukacyjnym jest ustanowienie europejskiego obszaru LLL¹. Europejski obszar LLL wyznacza kilka podstawowych zasad:

- postawienie osoby uczącej się w centrum polityki, zindywidualizowanie kształcenia i szkolenia,
- obejmowanie polityką LLL wszystkich osób w każdym wieku;
- docenianie różnych form uczenia się (nie tylko uczenia się formalnego, ale także pozaformalnego i nieformalnego),
- potwierdzanie kompetencji (nadawanie kwalifikacji) niezależnie od miejsca, sposobu i czasu uczenia się,
- ułatwianie dostępu do nowych ścieżek kariery,
- rozwijanie partnerstwa na rzecz LLL,
- skuteczne inwestowanie w uczenie się.

¹ *Perspektywa uczenia się przez całe życie* (projekt), Międzyresortowy Zespół ds. uczenia się przez całe życie, MEN, Warszawa 2011, s. 3

Wdrażanie powyższych zasad polityki LLL uznane zostało za najważniejszy cel strategiczny współpracy europejskiej w dziedzinie kształcenia i szkolenia do roku 2020. Najważniejszym zaś instrumentem służącym realizacji polityki LLL są Europejskie Ramy Kwalifikacji, które mają umożliwić porównywalność kwalifikacji zdobywanych w różnych sektorach i krajach UE.

W Polsce, tak jak w większości państw UE, podjęto decyzję o opracowaniu i wdrożeniu Krajowych Ram Kwalifikacji. Jednakże, nie wypracowano jeszcze kompleksowej i spójnej polityki na rzecz uczenia się przez całe życie², w tym uwzględniającej możliwości i zadania uczelni wyższych w tym zakresie³.

Uczenie się w Polsce, postrzegane według standardów nowej polityki LLL, w niektórych zakresach lokuje nasz kraj na wysokiej pozycji wśród krajów UE i OECD. Wysoka ocena dotyczy głównie zakresów związanych z edukacją formalną, obejmującą dzieci i młodzież pomiędzy 6 a 24 rokiem życia. Jednocześnie badania ukazują niską pozycję Polski w europejskim obszarze uczenia się przez całe życie⁴. Wśród najłabiej rozwiniętych zakresów uczenia się identyfikowane są takie wyzwania, które wymagają reakcji i większej niż dotychczas aktywności ze strony uczelni wyższych. Główne problemy związane z uczeniem się przez całe życie odnoszące się do uczelni wyższych⁵ to:

- niska jakość programów szkoleniowych i ich dostosowania do potrzeb rynku pracy,
- mała elastyczność form kształcenia, zbyt słabe powiązanie kształcenia z potrzebami gospodarki,
- niski poziom wykorzystania ICT;
- jeden z wyższych w krajach rozwiniętych procent osób w wieku 25-29 lat niezatrudnionych i nieuczestniczących w szkoleniu,

² W znowelizowanej ustawie Prawo o szkolnictwie wyższym znajduje się zapis (dość ogólny), iż jednym z obowiązków uczelni wyższych jest kształcenie ustawiczne. Należy jednak zauważyć, iż termin LLL różni się kształcenia ustawicznego, zdefiniowanego w Polsce jedynie w odniesieniu do instytucji oświaty oraz instytucji rynku pracy.

³ Obecnie, trwają prace powołanego w 2010r. Międzyresortowego Zespołu ds. uczenia się przez całe życie, w tym Krajowych Ram Kwalifikacji, nad opracowaniem dokumentu strategicznego pn. Perspektywa uczenia się przez całe życie, dotyczącego rozwiązań na rzecz rozwoju LLL w Polsce.

⁴ *Perspektywa uczenia się ...*(projekt), op. cit. s. 37-39

⁵ Identyfikowane są m.in. przez takie wiodące instytucje i organizacje, jak: UE, OECD, Bank Światowy.

- niski poziom upowszechnienia usług doradztwa zawodowego i edukacyjnego przez całe życie,
- wysokie zróżnicowanie uczestnictwa dorosłych w LLL, w tym silnie powiązane z poziomem wykształcenia,
- niski poziom inwestowania w szkolenia zawodowe pracowników,
- brak rozwiniętego systemu walidacji kwalifikacji,
- niski poziom kompetencji kluczowych dorosłych, zwłaszcza w zakresie kompetencji informatycznych, społecznych i obywatelskich,
- niskie osiągnięcia profesjonalne dorosłych,
- niska progresja uznawania wartości świadectw na rynku pracy od poziomu świadectwa ukończenia szkoły zasadniczej do poziomu dyplomu licencjata; istotną wartość pracodawcy przypisują dopiero dyplomowi magistra.

Uczelnie wyższe stanowią jeden z najważniejszych podmiotów, realizujących ideę uczenia się przez całe życie. Odbywa się to w rozmaity sposób, między innymi poprzez ofertę studiów niestacjonarnych, przeznaczonych głównie dla osób pracujących, choć w praktyce znaczna część studentów tego rodzaju studiów nie ma stałego zatrudnienia.

Oferta edukacyjna szkół wyższych tworzona z myślą o studentach nietradycyjnych obejmuje również⁶:

- studia podyplomowe, kursy i inne formy kształcenia, umożliwiające podwyższanie kwalifikacji zawodowych osobom z wyższym wykształceniem;
- uniwersytety trzeciego wieku i uniwersytety otwarte, przeznaczone dla osób dorosłych (w różnym wieku, nie tylko „seniorów”), pragnących rozszerzyć swoją wiedzę i umiejętności w dziedzinach niezwiązanych z pracą zawodową;
- zajęcia przeznaczone dla uczniów szkół średnich, służące lepszemu przygotowaniu do podjęcia studiów i zwiększeniu motywacji do studiowania na kierunkach niecieszących się szczególnym zainteresowaniem kandydatów (studia techniczne, studia w zakresie nauk ścisłych).

⁶ A. Kraśniewski, Proces boloński to już 10 lat, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2009, s. 88.

Spośród ww. form kształcenia największą popularnością cieszą się studia podyplomowe. Uczelnie oferują niemal 2 000 programów tego typu studiów. Liczba ich uczestników wzrosła od 1990 roku kilkukrotnie, osiągając poziom ponad 170 tysięcy⁷.

Zainteresowanie studiami podyplomowymi potwierdzają również badania przeprowadzone przez Zachodniopomorską Szkołę Biznesu w Szczecinie w latach 2009-2010, w trakcie których ponad 70% pracujących osób dorosłych z wyższym wykształceniem dostrzegło potrzebę podwyższania swoich kwalifikacji. Jak wynika z badań 90% osób uczestniczących w studiach podyplomowych robi to z własnej woli, a nie ze względu na decyzję swojego pracodawcy. Studia podyplomowe są natomiast oceniane bardzo wysoko w kontekście ich roli w dalszym rozwoju jednostki, możliwości awansu itp.⁸

Studia podyplomowe są przykładem szybkiego dostosowania się polskich uczelni do potrzeb rynku pracy. Znaczna część programów tych studiów została opracowana z inicjatywy i we współdziałaniu z instytucjami zewnętrznymi, m.in. urzędami administracji publicznej oraz podmiotami gospodarczymi⁹.

Mimo wyższej elastyczności studiów podyplomowych niż studiów I i II stopnia jest to jednak forma kształcenia, która na rynku jest uważana za znacznie mniej elastyczną niż oferty szkoleń, oferowanych przez firmy szkoleniowe. Nowelizacja Ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym dodatkowo wprowadziła wymóg realizacji studiów podyplomowych w wymiarze co najmniej dwóch semestrów studiów, co wydłuża proces zdobywania nowych, lub uzupełniania posiadanych już kwalifikacji oczekiwanych na rynku pracy.

Uczelnie z reguły nie prowadzą selekcji merytorycznej kandydatów na studia podyplomowe, a decydujące znaczenie ma kolejność zgłoszeń. Stąd na studia podyplomowe trafiają osoby z różnym poziomem wiedzy i umiejętności o różnych oczekiwaniach i potrzebach.

Uważa się również, że najłabszym ogniwem krajowego systemu uczenia się przez całe życie jest uznawanie (a raczej jego brak) efektów osiągniętych w wyniku kształcenia realizowanego w sposób nieformalny lub pozaformalny, zwłaszcza poza systemem

⁷ Ibidem, s. 88.

⁸ Próba wynosiła 560 osób pracujących z terenu Polski Północno-Zachodniej.

⁹ A. Kraśniewski, Proces boloński..., op. cit., s. 88-89.

szkolnictwa wyższego. Obowiązujące regulacje prawne umożliwiają uznawanie jedynie udokumentowanych efektów kształcenia w zakresie języków obcych oraz technologii informacyjnych¹⁰.

W myśl nowego modelu LLL bezwzględną koniecznością jest reorientacja systemu kształcenia i szkoleń. Warunkiem powinno być tutaj uznanie, że głównym miejscem zorganizowanego uczenia się dorosłych nie jest już wyłącznie szkoła lub podobna instytucja, ale również środowisko pracy i zaangażowania społecznego. Wzrost znaczenia wiedzy dla zrównoważonego rozwoju gospodarki i społeczeństwa sprawia, że wartość efektów uczenia się uzyskanych poza systemem edukacji formalnej stale rośnie. Systemy kształcenia i szkolenia powinny reorientować się na ściślejszą współpracę ze środowiskiem pracy oraz większym stopniu uwzględniać rolę uczenia się innego niż formalne. Wymaga to uznawania uczenia się pozaformalnego i nieformalnego jako równorzędnych form uczenia się i zdobywania kwalifikacji, w tym rozwijania systemu identyfikacji, oceny i uznawania efektów uczenia się innego niż formalne¹¹.

Uczelnie, które powinny być ośrodkami kreującymi potrzebę LLL, wspomagającymi poradnictwo edukacyjne i zawodowe przez całe życie, stają się biernymi dostawcami kolejnych kierunków, wchodząc tym samym w bezpośrednią konkurencję z komercyjnymi firmami szkoleniowymi, oferującymi kursy. Starcie to często przegrywają narażając się na krytykę, iż studia podyplomowe dają tylko i wyłącznie wiedzę akademicką, która powszechnie jest rozumiana pejoratywnie jako „czysta teoria” bez praktycznego zastosowania. Kursy z kolei pozwalają na zdobycie zarówno wiedzy, jak i praktycznych umiejętności.

Osoba dorosła ucząca się stanowi główny element odniesienia dla polityki uczenia się przez całe życie (LLL). W centrum uwagi powinna znaleźć się osoba uczestnicząca w procesie kształcenia a nie podmioty, które reprezentują podaż na rynku usług edukacyjnych dla dorosłych.

Realizacja polityki uczenia się przez całe życie i jej popularyzacja wymagają także unowocześnienia formuły nauczania osób dorosłych na uczelniach wyższych. Studia

¹⁰ ibidem, s. 89.

¹¹ Perspektywa uczenia się, op. cit., s. 4.

podyplomowe na dzień dzisiejszy zdominowane są przez podejście szkolne, w którym edukacja osób dorosłych przypomina, pod względem wzorów organizacyjnych i dydaktyki, edukację uczniów i studentów. Natomiast modele nauczania dla tej grupy muszą być inne – przede wszystkim powinny być oparte na uznaniu zgromadzonego już doświadczenia, autonomiczności i odpowiedzialności osób dorosłych oraz na ścisłym związku uczenia się z pracą zawodową.

W perspektywie 2030 roku trzeba się liczyć z rosnącym zapotrzebowaniem na kompetencje specjalistyczne, w miarę jak polska gospodarka przesuwając się będzie w stronę sektorów o wyższej wartości dodanej. Nabierając znaczenia będą również kompetencje ogólne, takie jak umiejętność pracy zespołowej, umiejętność rozwiązywania problemów i podejmowania decyzji, czy znajomość języków obcych¹².

Kolejnym istotnym czynnikiem, który w najbliższych latach determinował będzie ofertę edukacyjną dla dorosłych, jest uwzględnienie w tej ofercie konieczności kształcenia również w zakresie tzw. kompetencji kluczowych.

Wg raportu Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP) z 2009 roku, rozwój nowoczesnej gospodarki zmienia charakter wykształcenia i oczekiwania względem pracowników. Oprócz tradycyjnych kwalifikacji zawodowych (zwanymi twardymi) na znaczeniu zyskują ogólne umiejętności tzw. kompetencje kluczowe (społeczne), rozwijane niezależnie od rodzaju pracy, zawodu i stanowiska. Do kompetencji kluczowych zalicza się najczęściej następujące rodzaje umiejętności¹³:

- uczenia się i rozwiązywania problemów;
- myślenia – dostrzegania zależności przyczynowo- skutkowych i funkcjonalnych oraz złożoności zjawisk;
- poszukiwania, segregacji i wykorzystywania informacji z różnych źródeł;
- doskonalenia się – elastycznego reagowania na zmiany i poszukiwanie nowych rozwiązań;
- komunikowania się – korzystania z technologii, porozumiewania się w kilku językach;

¹² Polska 2030- wyzwania rozwojowe, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa, lipiec 2009, s. 219.

¹³ Foresight kadr nowoczesnej gospodarki, (red.) K. B. Matusiak, J. Kuciński, A. Gryzik, PARP, Warszawa 2009, s. 127-128.

- argumentowania i obrony własnego zdania;
- współpracy i porozumienia w grupie;
- działania – organizowania pracy, opanowania technik i narzędzi pracy, projektowania działań i przyjmowania odpowiedzialności za wyniki.

Z raportu PARP wynika również, że potrzebne kompetencje nowoczesnej gospodarki inaczej prezentują się w odniesieniu do kadry zarządzającej i pracowników. W tabeli nr 1 przedstawiono kompetencje, których rozwoju oczekuje się wśród kadry zarządzającej, natomiast w tabeli nr 2 – wśród pracowników¹⁴.

Tabela 1. Oczekiwane kompetencje kadry kierowniczej

L.p.	Kompetencja	Odsetek wskazań
1	Umiejętność funkcjonowania w otoczeniu międzynarodowym	93,3%
2	Praca w zespole, zarządzanie zespołami	91,1%
3	Kreatywność i przedsiębiorczość	91,1%
4	Zarządzanie wiedzą i infobrokerstwo	91,1%
5	Komunikacja interpersonalna, autoprezentacja	88,9%
6	Znajomość języków obcych	88,9%
7	Znajomość technologii informatycznych	84,4%
8	Wykorzystanie technologii mobilnych	82,2%
9	„Przekwalifikowalność” i mobilność	88,9%
10	Ochrona własności intelektualnej	77,8%
11	Ugruntowane podstawy matematyki	77,8%

Źródło: Foresight kadr nowoczesnej gospodarki, (red.) K. B. Matusiak, J. Kuciński, A. Gryzik, PARP, Warszawa 2009, s. 128.

Jak wynika z tabeli, trzema najważniejszymi kompetencjami „nowoczesnej gospodarki”, których oczekuje się od kadry kierowniczej przedsiębiorstw są **umiejętność funkcjonowania w otoczeniu międzynarodowym**, **praca w zespole** oraz **zarządzanie zespołami**, jak również **kreatywność i przedsiębiorczość**. Listę pięciu najważniejszych kompetencji niezbędnych kierownikom i menedżerom zamykają **zarządzanie wiedzą i infobrokerstwo** oraz **komunikacja interpersonalna, autoprezentacja**.

¹⁴ Na podstawie raportu „Foresight kadr nowoczesnej gospodarki”.

Tabela 2. Oczekiwane kompetencje pracowników

L.p.	Kompetencja	Odsetek wskazań
1	„Przekwalifikowalność” i mobilność	91,1%
2	Znajomość technologii informatycznych	82,2%
3	Znajomość języków obcych	80,0%
4	Umiejętność funkcjonowania w otoczeniu międzynarodowym	73,3%
5	Wykorzystanie technologii mobilnych	71,1%
6	Komunikacja interpersonalna, autoprezentacja	71,1%
7	Praca w zespole, zarządzanie zespołami	71,1%
8	Kreatywność i przedsiębiorczość	68,9%
9	Ugruntowane podstawy matematyki	62,2%
10	Zarządzanie wiedzą i infobrokerstwo	57,8%
11	Ochrona własności intelektualnej	55,6%

Źródło: Foresight kadr nowoczesnej gospodarki, (red.) K. B. Matusiak, J. Kuciński, A. Gryzik, PARP, Warszawa 2009, s. 128- 129.

Oczekiwania wobec ogółu pracowników, kształtują się nieco inaczej, niż miało to miejsce w przypadku kadry kierowniczej. Choć lista wszystkich kompetencji kluczowych w obu przypadkach zawiera te same elementy, to jednak różnią się ich pozycje w rankingu. Najważniejszą kompetencją kluczową pracowników, zdaniem ekspertów, jest „przekwalifikowalność” i mobilność. Na drugiej pozycji znalazła się znajomość technologii informatycznych, na trzeciej zaś znajomość języków obcych. Listę pierwszych pięciu najważniejszych kompetencji kluczowych pracowników zamykają umiejętność funkcjonowania w otoczeniu międzynarodowym oraz wykorzystanie technologii mobilnych. Jak widać tylko jedna kompetencja znalazła się w pierwszej piątce zarówno w grupie kierowniczej, jak i ogółu pracowników. Była nią umiejętność funkcjonowania w otoczeniu międzynarodowym.

Nowoczesny pracownik niezależnie od profilu kształcenia musi dysponować zestawem „umiejętności miękkich”, bez których utrzymanie pracy będzie niezwykle trudne. Ekspersi rynku pracy podkreślają, że pracę otrzymuje się w 70% dzięki wiedzy fachowej i w 30% dzięki kompetencjom społecznym, traci się zaś w 70% z braku kompetencji społecznych i w 30% z braku kwalifikacji merytorycznych. Pracownik nowoczesnej gospodarki XXI wieku to wszechstronnie przygotowany absolwent szkoły czy uczelni, który co najmniej kilka razy w

życiu zmienia zawód i będzie w stanie dostosować się do potrzeb rynku. O jego szansach na rynku pracy decyduje elastyczność i chęć uczenia się, sprawne władanie wszystkimi zdobyczami technik zarządzania informacją oraz umiejętności w zakresie komunikacji międzyludzkiej i zespołowej pracy projektowej. Zachodzące w gospodarce zmiany kreują zapotrzebowania na nowe kwalifikacje i umiejętności zasobów pracy. Utrzymanie równowagi w zakresie kompetencji zawodowych na dynamicznym rynku pracy ery informacyjnej wymaga równie dynamicznych dostosowań po stronie podaży pracy¹⁵.

W kontekście wyzwań współczesnego rynku pracy, gdzie rośnie nacisk na kompetencje kluczowe, niezwykle istotna jest właściwa identyfikacja, które z obszarów kompetencyjnych są rozwinięte w stopniu wystarczającym, a które wymagają jeszcze wsparcia w procesie edukacyjnym. Skutkuje to potrzebą zindywidualizowania procesu kształcenia, zarówno w zakresie programu, jak i formy kształcenia dorosłych.

Żeby sprostać wymaganiom współczesnego rynku edukacyjnego dla dorosłych, uczelnie muszą charakteryzować się wysokim poziomem elastyczności. Jak się wydaje elastyczność tą może zapewnić większe wykorzystanie technologii informatycznych w procesie nauczania.

Istotnym elementem indywidualizacji kształcenia są nowe technologie. Uczelnie wyższe, oferując studia podyplomowe korzystają z nich w znikomym stopniu. Zaledwie 2% oferty studiów podyplomowych stanowią studia realizowane w drodze e-learningu, zaś w przypadku 5% studiów z towarzyszeniem wsparcia e-learningowego¹⁶.

Współcześnie na świecie popularność zyskują już rozwiązania m-learningowe, opierające się na wykorzystaniu nośników mobilnych, takich jak smartfony, tablety itp. Na popularności tej formy nauczania wskazują również badania MBM – Institut für Medien und Kompetenzforschung z 2011 roku¹⁷. Według tych badań najważniejszym trendem w kształceniu w przyszłości będzie właśnie m-learning.

¹⁵ Foresight kadr nowoczesnej gospodarki, (red.) K. B. Matusiak, J. Kuciński, A. Gryzik, PARP, Warszawa 2009, s. 129.

¹⁶ Na podstawie badania własnego Zachodniopomorskiej Szkoły Biznesu w Szczecinie, realizowanego w 2012 roku na próbie oferty 500 studiów podyplomowych w całej Polsce.

¹⁷ Weiterbildung und Digitales Lernen, heute und in drei Jahren. Mobile und vernetzte Szenarien, MMB-Trendmonitor, II/2011, MMB Institut für Medien und Kompetenzforschung, Essen 2011, s. 4.

W Polsce jak dotychczas nie przeprowadzono badań, które wskazywałyby na wykorzystanie m-learningu w procesie edukacyjnym. Wynika to z faktu, że m-learning ze względu na swoją innowacyjność, wykorzystywany jest dopiero w kilku firmach prywatnych, natomiast technologia ta nie została jeszcze zaimplementowana w kształceniu na uczelniach.

Istotnym jest fakt, że wykorzystanie różnych form nauczania na odległość pozwala na modyfikowanie programów pod kątem rzeczywistych potrzeb odbiorców. Możliwe jest to dzięki ograniczeniu bezpośredniego zaangażowania w proces edukacyjny wykładowcy/trenera oraz ciągłemu dostępowi do materiałów m- oraz e-learnigowych.



2. Metodologia badania

2.1. Cel oraz założenia badania

Zebranie i analiza danych stanowiło jedno z zadań projektu, determinujących założenia i elementy innowacyjnego modelu kształcenia podyplomowego. Założono, iż kluczowe jest poznanie uwarunkowań dotyczących przygotowania i realizacji oferty studiów podyplomowych uczelni wyższych w Polsce, oraz postrzegania tej oferty przez główne podmioty uczestniczące w procesie kształcenia. Zbierając dane na potrzeby realizacji projektu zastosowano triangulację metod badawczych. Przeprowadzono analizę danych zastanych (desk research) i zorganizowano panele ekspertów; ich celem było stymulowanie nowego spojrzenia na problem kształcenia przez całe życie na uczelniach wyższych w Polsce.¹⁸ Zrealizowano także badania pierwotne, wykorzystujące ilościowe metody zbierania danych i obejmujące swoim zasięgiem całą Polskę.

Głównym celem badań ilościowych realizowanych na potrzeby projektu **„Knowledge@Work- zintegrowany model kształcenia przez całe życie na uczelniach wyższych”** było pogłębienie wiedzy na temat jakości kształcenia oraz oferty edukacyjnej szkół wyższych na poziomie studiów podyplomowych, a także określenie miejsca studiów podyplomowych w koncepcji kształcenia przez całe życie (LLL – lifelong learning). W szczególności w badaniu zwrócono uwagę na kwestie elastyczności oferty edukacyjnej szkół wyższych, adresowanej do osób dorosłych powracających z rynku pracy. Przyjęto, iż w procesie przygotowywania i realizacji usługi edukacyjnej należy uwzględniać nie tylko oczekiwania słuchaczy i przewidywane efekty kształcenia, ale także już posiadane kompetencje słuchaczy (uzyskane dzięki kształceniu formalnemu i pozaformalnemu). W niniejszym opracowaniu, pod pojęciem elastycznej oferty rozumie się taki program kształcenia podyplomowego, który odpowiada na oczekiwania rynku pracy (pracodawców)

¹⁸ Wyniki z przeprowadzonych badań wtórnych zawarto w dwóch raportach dostępnych na stronie internetowej projektu: <http://knowledgeatwork.pl>. Są to: Realizacja koncepcji Life Long Learning (uczenie się przez całe życie) w systemie szkolnictwa wyższego w Polsce (opr. dr hab. W. Jarecki), oraz Edukacja przez całe życie na uczelniach wyższych - dobre praktyki (opr. E. Świergiel).

oraz stwarza możliwości indywidualizacji ścieżki kształcenia stosownie do potrzeb słuchaczy studiów podyplomowych.

Na etapie planowania procesu badawczego założono, że w celu uzyskania obiektywnego obrazu jakości oferty edukacyjnej polskich uczelni w zakresie studiów podyplomowych, badaniem powinni zostać objęci główni interesariusze procesu kształcenia. Stąd zostało ono zaplanowane w trzech grupach respondentów¹⁹:

1. **Słuchacze studiów podyplomowych**: zaplanowano badanie w grupie co najmniej 500 osób;
2. **Osoby prowadzące zajęcia na studiach podyplomowych (wykładowcy)**: zaplanowano badanie w grupie co najmniej 200 osób;
3. **Osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe (kierownicy, dziekani, sekretarze)**: zaplanowano badanie w grupie co najmniej 60 osób.²⁰

Badanie słuchaczy studiów podyplomowych miało na celu poznanie: głównych motywów, jakimi kierują się osoby dorosłe decydujące się na skorzystanie z oferty edukacyjnej uczelni wyższych, opinii na temat jakości i organizacji studiów podyplomowych, oczekiwań i napotkanych trudności w kształceniu, preferowanych form kształcenia, itp.

W przypadku osób odpowiedzialnych na uczelniach wyższych za studia podyplomowe, szczególnie ważne było poznanie opinii nt. działań, jakie należy podjąć na rzecz doskonalenia prowadzonych studiów, oraz ograniczeń napotykanich w procesie ich doskonalenia.

Dopełnienie informacji uzyskanych od obu grup, stanowią poglądy i obserwacje osób prowadzących zajęcia na studiach podyplomowych. Podobnie jak w przypadku słuchaczy i kierowników studiów, osoby należące do grupy wykładowców zostały poproszone o opinię na temat jakości oferty i ewentualnych, pożądanych zmian w sposobie realizacji kształcenia.

¹⁹ Dla każdej z badanych grup przygotowano odrębny raport zawierający wyniki i wnioski z badań. Raporty dostępne na stronie internetowej projektu: <http://knowledgeatwork.pl>.

²⁰ dla uproszczenia w niniejszym opracowaniu sformułowania „kierownicy studiów” oraz „osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe” będą stosowane zamiennie.

Wszystkie badane osoby zostały także poproszone o określenie preferencji, oraz potrzeb lub ograniczeń w odniesieniu do stosowania technik kształcenia na odległość (e-learning, m-learning).

2.2. Problemy i hipotezy badawcze

Analiza dostępnych opracowań oraz wyników badań, odnoszących się do idei kształcenia przez całe życie, w szczególności do roli uczelni wyższych w kształceniu ustawicznym, umożliwiła sformułowanie podstawowych problemów oraz hipotez badawczych, zarówno dla całego badania, jak również jego etapów, realizowanych w wyróżnionych grupach.

Główny problem badawczy dla całego procesu badawczego brzmi:

Czy oferta edukacyjna uczelni wyższych w zakresie studiów podyplomowych odpowiada wymogom koncepcji kształcenia przez całe życie, opierającej się na ścisłym powiązaniu z potrzebami rynku pracy, indywidualizacji kształcenia oraz wykorzystaniu technologii informatycznych?

W oparciu o powyższe pytanie sformułowano **główną hipotezę badawczą dla całego procesu badawczego:**

HG: Oferta edukacyjna uczelni wyższych w zakresie studiów podyplomowych w niewystarczającym stopniu odpowiada wymogom koncepcji kształcenia przez całe życie, głównie ze względu na niską elastyczność w zakresie reagowania na potrzeby rynku pracy, braku zindywidualizowanego podejścia do słuchaczy, jak również niskiego poziomu wykorzystania technologii informatycznych.

W dalszej kolejności sformułowano również **główny problem badawczy w odniesieniu do badanej grupy, a mianowicie osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe.** Sprowadza się on do pytania: Jakie czynniki w opinii kierowników studiów decydują o konkurencyjności studiów podyplomowych, jaka jest rola uczelni wyższych w kształceniu przez całe życie oraz w jakim kierunku rozwijać się będą formy kształcenia osób dorosłych w przyszłości?

Następnie sformułowano **hipotezę główną odnoszącą się do opinii osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe** na temat oferty kształcenia uczelni wyższych w zakresie studiów podyplomowych:

HG: Formy kształcenia osób dorosłych oferowane przez uczelnie wyższe, w szczególności studia podyplomowe są istotnym elementem rynku edukacyjnego w zakresie kształcenia przez całe życie. Konkurencyjność studiów podyplomowych kształtują przede wszystkim czynniki związane z indywidualizacją procesu kształcenia poszczególnych słuchaczy, jak również z wykorzystaniem technologii informatycznych, głównie w kontekście nauczania na odległość.

Głównemu problemowi badawczemu dla grupy osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe przyporządkowano problemy szczegółowe wraz z odpowiadającymi im hipotezami szczegółowymi. Zostały one przedstawione w tabeli nr 3.

Tabela 3 Problemy badawcze i hipotezy szczegółowe odnoszące się do kierowników studiów podyplomowych

PROBLEM BADAWCZY	HIPOTEZA
Problem 1.: Jakie jest miejsce studiów podyplomowych oraz uczelni wyższych na rynku edukacyjnym dla osób dorosłych?	Hipoteza H1: Studia podyplomowe oraz uczelnie wyższe stanowią istotne ogniwo systemu kształcenia przez całe życie w Polsce.
Problem 2.: Czy i w jaki sposób uczelnie dbają o relacje z absolwentami studiów podyplomowych?	Hipoteza H2: Uczelnie wyższe intensywnie podtrzymują relacje z absolwentami studiów podyplomowych, głównie przy wykorzystaniu rozwiązań internetowych.
Problem 3.: Jakie działania zorientowane na podnoszenie jakości kształcenia podejmowane są na uczelniach wyższych?	Hipoteza H3: Wśród działań, służących podniesieniu jakości kształcenia na uczelniach wyższych dominują działania zorientowane na poziom nauczania. W mniejszym stopniu uczelnie koncentrują się na zwiększaniu elastyczności oferty, jak również na stosowaniu technologii informatycznych.
Problem 4.: Jakie czynniki skłaniają osoby dorosłe do podejmowania nauki na studiach podyplomowych oferowanych przez uczelnie wyższe?	Hipoteza H4: Osoby dorosłe podejmujące naukę na studiach podyplomowych kierują się zwykle prestiżem dyplomu ukończenia studiów oraz chęcią zdobycia wiedzy w konkretnej dziedzinie.

PROBLEM BADAWCZY	HIPOTEZA
Problem 5.: Które obszary organizacji i zarządzania studiami podyplomowymi mogą mieć największe, a które najmniejsze znaczenie dla kształtowania jakości studiów i satysfakcji uczestników?	Hipoteza H5: Największy wpływ na jakość studiów oraz satysfakcję uczestników mogą mieć czynniki związane z usprawnieniem administracji studiami, indywidualizacją procesu kształcenia jak również wykorzystaniem technologii informatycznych.
Problem 6.: Jakie są największe utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych z perspektywy uczelni?	Hipoteza H6: Główne utrudnienia, z jakimi mają do czynienia uczelnie, dotyczą braku indywidualnego podejścia do studentów oraz niedopasowania treści oraz form kształcenia do ich oczekiwań.
Problem 7.: Jaki jest wpływ wykorzystania technik nauczania na odległość na proces nauczania?	Hipoteza H7: Techniki nauczania na odległość w opinii kierowników studiów podyplomowych, służą poprawie skuteczności procesu kształcenia, jak również zwiększeniu stopnia indywidualizacji oferty edukacyjnej.

Źródło: opracowanie własne

2.3. Realizacja badania

W badaniach wykorzystano technikę wywiadu bezpośredniego skategoryzowanego. Badania prowadzono za pomocą kwestionariusza, sterującego przebiegiem rozmowy. Zawarto w nim wystandaryzowane pytania, uporządkowane w odpowiedniej kolejności, dotyczące zidentyfikowanych problemów badawczych. Ankieta w przeważającej części składała się z zamkniętej kafeterii odpowiedzi, ułatwiającej analizę udzielonych przez respondentów odpowiedzi. Kwestionariusz składał się ze wstępu, którego zadaniem było dostarczenie respondentom ogólnych informacji o badaniu, oraz dwóch zasadniczych części:

- metryczki, pozwalającej zidentyfikować respondentów według cech istotnych dla badanej próby,
- pytań dotyczących doświadczeń respondentów, napotkanych barier i oraz oczekiwań w odniesieniu do oferty studiów podyplomowych.

Konstrukcja ankiet umożliwiła pozyskanie danych nie tylko ilościowych, ale także jakościowych. Dla każdej z badanych grup opracowane zostały odrębne kwestionariusze ankiet; kwestionariusz ankiety użyty w badaniu osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe zamieszczony został w załączniku 1 do niniejszego raportu.

Analiza wyników ankiet została przeprowadzona w ujęciu względnym (procentowym), to znaczy liczba poszczególnych wskazań danej odpowiedzi została odniesiona do łącznej ilości wskazań wszystkich odpowiedzi w analizowanym pytaniu.

Badanie przeprowadzono przy zastosowaniu techniki CATI (wywiad telefoniczny wspomagany komputerowo). O wyborze tej techniki przesądziły zalety tej metody, takie jak: relatywnie krótki czas badania i uzyskiwania informacji, możliwość prowadzenia badań na dużym obszarze czy też możliwość kontroli ankieterów. Napotkano jednak trudności w rynkowym pozyskaniu operatu badawczego umożliwiające badanie reprezentatywne. Na potrzeby badania stworzono własną bazę danych, która jednak nie daje możliwości badań w pełni reprezentatywnych. W praktyce, wymagało to dotarcia do biur studiów podyplomowych uczelni wyższych rozproszonych na terenie całej Polski, oraz pozyskania zgody osób odpowiedzialnych za te studia na przeprowadzenie wywiadu, oraz udostępnienie baz słuchaczy i absolwentów oraz wykładowców studiów podyplomowych.

Badania na potrzeby projektu (na podstawie losowo-celowej próby respondentów) zostały przeprowadzone w okresie od 11 marca do 19 kwietnia 2013 r.

2.4. Charakterystyka badanej próby

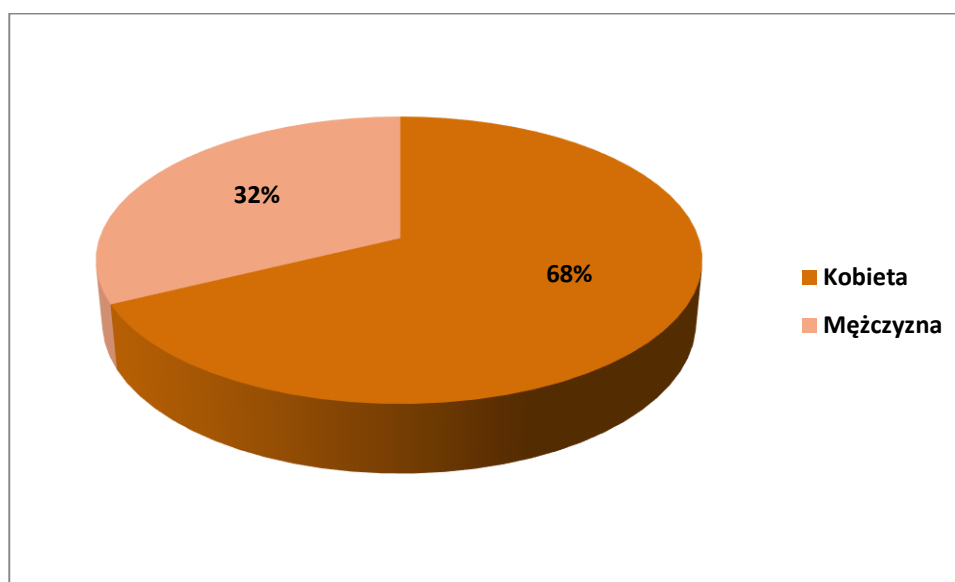
W badaniu ankietowym, dotyczącym kształcenia osób dorosłych uczestniczyły 62 osoby, które w ramach pełnionych przez siebie obowiązków odpowiedzialne są za studia podyplomowe. Zbiorowość osób, uczestniczących w badaniu ankietowym charakteryzowały cechy wymienione w metryczce, które były istotne ze względu na cel badania. Należały do nich w szczególności:

- płeć respondenta;
- uczelnia, z którą współpracują;
- pełnione stanowisko na uczelni;

- obszar tematyczny oferowanych studiów podyplomowych.

Na wykresie nr 1 przedstawiono, jak kształtowała się struktura uczestników badania według płci.

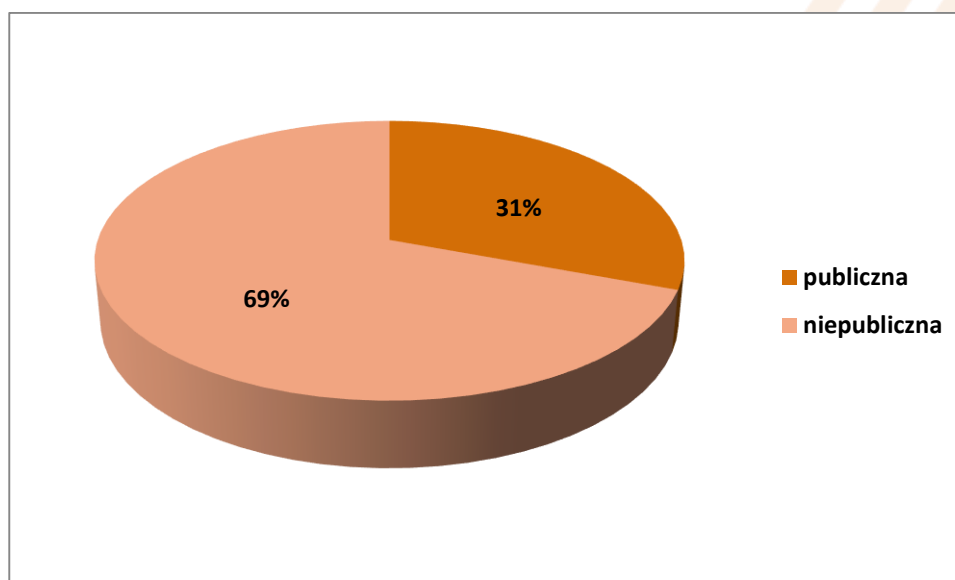
Wykres 1. Struktura badanych według płci



Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

W badaniu ankietowym uczestniczyły 42 kobiety i 20 mężczyzn. Kobiety stanowiły zatem 68% badanych, mężczyźni zaś 32%.

Wykres 2. Struktura badanych według formy uczelni, którą reprezentują



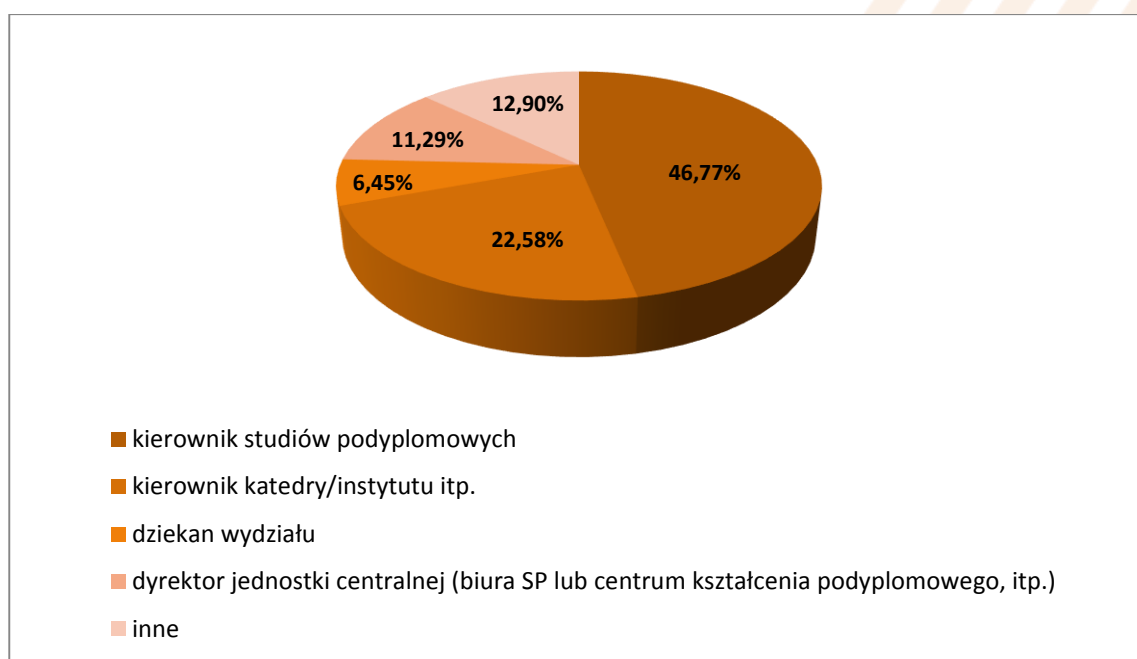
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe, które uczestniczyły w badaniu ankietowym, reprezentowały zarówno uczelnie publiczne, jak i prywatne. Większość z nich pracowała na uczelniach niepublicznych. To 43 osoby spośród 62, stanowiące ok. 69% wszystkich uczestników badania. Pozostałe osoby reprezentowały uczelnie publiczne.

Osoby biorące udział w badaniu były odpowiedzialne za realizację studiów podyplomowych i pełniły różne stanowiska. Na wykresie nr 3 przedstawiono strukturę badanych według pełnionej na uczelni funkcji.

Blisko połowa osób uczestniczących w badaniu ankietowym pełniła funkcję kierownika studiów podyplomowych. Około 22% osób to kierownicy jednostek organizacyjnych uczelni, takich jak katedry, instytuty itp. Wśród badanych znajdowali się również dziekani wydziałów, którzy stanowili ok. 6,5% uczestników badania. W kilku przypadkach osoby udzielające odpowiedzi, pełniły funkcje dyrektorów jednostki, która miała charakter podmiotu o charakterze centralnym, który został powołany specjalnie do realizacji studiów podyplomowych. Wśród badanych stanowili oni ok. 11,3%. Pozostałe osoby skorzystały z możliwości wskazania opcji „inne”, deklarując się jako: **sekretarka, specjalista** bądź **koordynator do spraw studiów podyplomowych**.

Wykres 3. Struktura badanych według pełnionej funkcji na uczelni

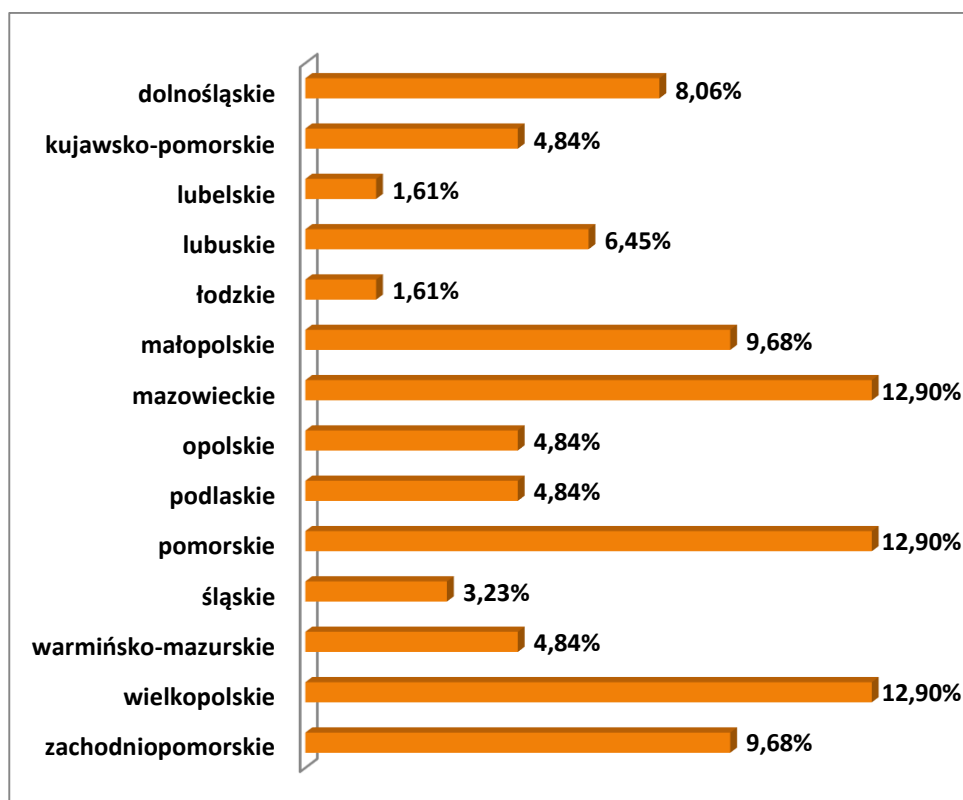


Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

W badaniu ankietowym uczestniczyły osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe na uczelniach w całej Polsce. Na wykresie nr 4 przedstawiono strukturę respondentów w ujęciu regionalnym. Najliczniej przez osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe na uczelniach reprezentowane były uczelnie z trzech województw: mazowieckiego, pomorskiego oraz wielkopolskiego. W każdym z tych przypadków odsetek osób uczestniczących w badaniu był bliski 13%. Dwa kolejne województwa to małopolskie oraz zachodniopomorskie, które reprezentowane były przez blisko 10% badanych każde.

Najmniej licznie przez badanych reprezentowane były województwa lubelskie oraz łódzkie. Z każdego z tych województw w badaniu ankietowym uczestniczyła tylko jedna osoba, która w swojej pracy zajmuje się studiami podyplomowymi.

Wykres 4. Struktura badanych wg województw

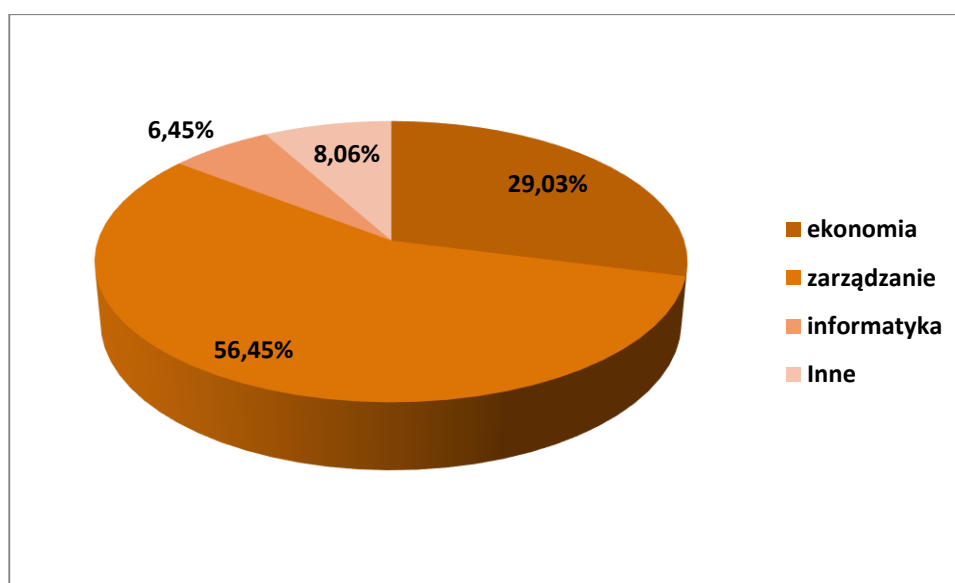


Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Ostatnią cechą wyróżniającą osoby uczestniczące w badaniu ankietowym był obszar tematyczny studiów podyplomowych, za które te osoby były odpowiedzialne. W kwestionariuszu ankietowym wyróżniono takie obszary jak **ekonomia**, **zarządzanie**, **informatyka** i **inne**. Na wykresie nr 5 przedstawiono, jak w ujęciu procentowym odpowiadali badani.

Największa grupa osób uczestniczących w badaniu ankietowym administrowała studiami podyplomowymi w obszarze zarządzania. Ich udział w całej grupie badanych wynosił bowiem 56,45%. Za studia ekonomiczne odpowiadało ok. 29% uczestników badania. Najmniejsza grupa to osoby zajmujące się na uczelni studiami podyplomowymi związanymi tematycznie z informatyką: 6,45%. Pozostałe osoby wskazały opcję „inne”, jednakże wpisując odpowiedź, przyznały, że w zakresie ich obowiązków jest koordynowanie studiami podyplomowymi we wszystkich trzech wymienionych obszarach.

Wykres 5. Struktura respondentów wg obszaru tematycznego studiów, będących przedmiotem odpowiedzialności



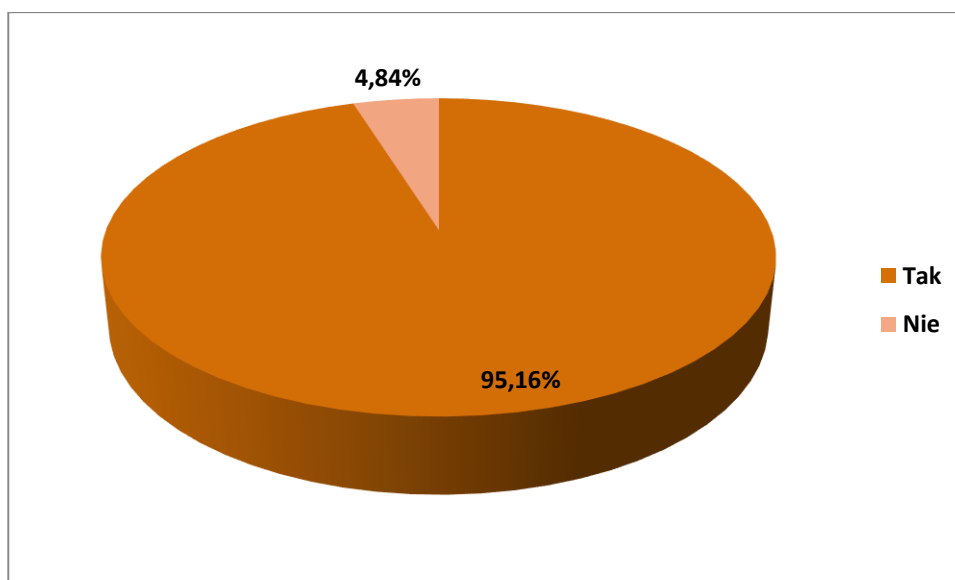
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

3. Analiza statystyczna wyników badania oraz ich interpretacja

3.1. Czynniki wpływające na ocenę studiów podyplomowych

W pierwszej kolejności osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe ustosunkowały się do pytania, czy uczelnia, na której pracują, posiada ofertę kształcenia przygotowaną z myślą o potrzebach osób dorosłych powracających do nauki. Na wykresie nr 6 przedstawiono strukturę udzielonych odpowiedzi.

Wykres 6. Rozkład odpowiedzi na pytanie o ofertę kształcenia przygotowaną z myślą o potrzebach osób dorosłych powracających do nauki

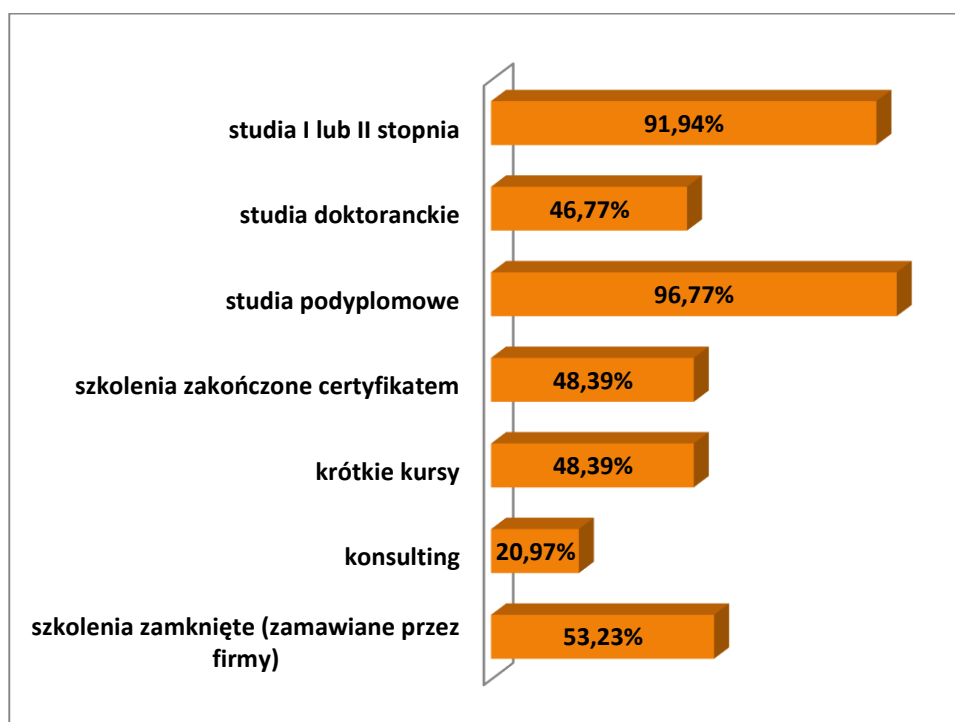


Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Niemal wszyscy uczestnicy badania stwierdzili, że uczelnia, na której pracują, posiada ofertę edukacyjną adresowaną do osób dorosłych powracających do nauki. Potwierdziło to 59 osób spośród 62. Stanowili oni 95,16% uczestniczących w badaniu koordynatorów studiów podyplomowych.

W dalszej kolejności respondenci wymieniali, jakie formy kształcenia znajdują się w ofercie edukacyjnej uczelni. Zostały one przedstawione na wykresie nr 7.

Wykres 7. Formy kształcenia będące w ofercie edukacyjnej uczelni (wg odsetka respondentów)



Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Na uczelniach, reprezentowanych przez osoby uczestniczące w badaniu dominują przede wszystkim dwie formy kształcenia adresowane do osób dorosłych. Są nimi **studia podyplomowe** oraz **studia I lub II stopnia**. Na pierwszą formę wskazało blisko 97% badanych, drugą z kolei niespełna 92%.

Ponad połowa badanych potwierdziła, że ich uczelnie w swojej ofercie posiadają również **zamknięte szkolenia**, przygotowywane na indywidualne zlecenie przedsiębiorstw. Niewiele mniejszym odsetkiem, ok. 48%, charakteryzowały się również **szkolenia zakończone certyfikatem** oraz **krótkie kursy**. Około 47% reprezentowanych w badaniu uczelni, posiadało również w swojej ofercie edukacyjnej **studia doktoranckie**.

Najrzadziej przez uczestników badania jako forma kształcenia stosowana w ich uczelniach, wskazywany był **konsulting**. Jedynie co piąty badany przyznał, że w ofercie edukacyjnej szkoły, w której pracuje, znajduje się właśnie ta forma.

Tabela 4. Formy kształcenia oferowane przez uczelnie wyższe wg odsetka wskazań

Forma kształcenia osób dorosłych	Odsetek wg wszystkich wskazań
studia podyplomowe	23,81%
studia I lub II stopnia	22,62%
szkolenia zamknięte (zamawiane przez firmy)	13,10%
szkolenia zakończone certyfikatem	11,90%
krótkie kursy	11,90%
studia doktoranckie	11,51%
konsulting	5,16%
Razem	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Tabela nr 4 stanowi podsumowanie zestawienia najbardziej rozpowszechnionych form nauczania osób dorosłych, które znajdują się w ofercie edukacyjnej uczelni wyższych, według odsetka wszystkich wskazań. Potwierdza ona wnioski, że do najpopularniejszych form kształcenia dla tej grupy odbiorców, należą **studia podyplomowe** oraz **studia I lub II stopnia**. Te formy kształcenia łącznie stanowią ok. 45% całej oferty edukacyjnej uczelni reprezentowanych w badaniu ankietowym.

W dalszej kolejności ranking elementów oferty kształcenia oferowanych przez uczelnie wyższe znajdują się **szkolenia zamknięte na zlecenie firm, szkolenia zakończone certyfikatem, krótkie kursy**, a także **studia doktoranckie**. Listę zamyka najmniej rozpowszechniona forma, którą jest **konsulting**. Stanowiła ona jedynie 5% oferty edukacyjnej uczelni wyższych, których pracownicy uczestniczyli w badaniu ankietowym.

W odpowiedziach na pytanie o formy kształcenia, znajdujące się w ofercie szkół wyższych, zaobserwowano różnice między szkołami publicznymi a prywatnymi. Na uczelniach państwowych dominują „tradycyjne” formy kształcenia, charakterystyczne dla szkolnictwa wyższego, takie jak studia I i II stopnia, studia doktoranckie, studia podyplomowe. Uczelnie prywatne zdecydowanie częściej niż państwowe oferują szkolenia zakończone certyfikatem, krótkie kursy oraz szkolenia zamknięte, organizowane na zlecenia firm zewnętrznych.

W chwili obecnej studia podyplomowe okazują się najbardziej rozpowszechnioną formą kształcenia osób dorosłych, ze szczególnym uwzględnieniem słuchaczy powracających na rynek edukacyjny. W toku badania podjęto próbę określenia podstawowych cech oferty edukacyjnej uczelni w zakresie właśnie tej formy kształcenia ustawicznego osób dorosłych.

W jednym z pytań, zapytano kierowników studiów podyplomowych o to, na jakim etapie wdrożenia są pewne działania, związane z ofertą tych studiów. Respondenci zostali poproszeni o ustosunkowanie się do następujących działań:

- ***oferta studiów podyplomowych dostosowana do wymagań rynku pracy;***
- ***uwzględnianie aspektów praktycznych, m.in. poprzez prowadzenie zajęć na studiach podyplomowych przez wykładowców spoza środowiska akademickiego (praktyków biznesu);***
- ***aktywizujące metody kształcenia (w tym, dzięki dostępowi do bezprzewodowego internetu);***
- ***szkolenia, kursy dla wykładowców na studiach podyplomowych, rozwijające umiejętności prowadzenia zajęć z osobami dorosłymi;***
- ***przygotowywanie kierunków studiów podyplomowych we współpracy z przedsiębiorstwami i instytucjami rynku pracy;***
- ***tworzenie elastycznej oferty kształcenia uwzględniającej zróżnicowany poziom kompetencji i oczekiwań uczestników;***
- ***prowadzenie studiów podyplomowych w systemie e- learning;***
- ***kształcenie wykorzystujące technologie mobilne (m- learning);***
- ***podział zakresu kształcenia na mniejsze części, które można opanować w różnym czasie i w różnych systemach (w tym, opartych na technologiach IT);***
- ***doradztwo edukacyjne i zawodowe (pomoc w określeniu realnych potrzeb w zakresie kształcenia);***
- ***badanie efektów kształcenia (diagnoza kompetencji uczestników na początku i końcu studiów podyplomowych);***
- ***uznawanie kompetencji uczestnika studiów podyplomowych, zdobytych w kształceniu poza uczelnią;***

- **ewaluacja sposobu prowadzenia zajęć (ankiety, hospitacje i inne);**
- **udostępnianie materiałów i innych pomocy dydaktycznych on-line;**
- **badanie satysfakcji uczestników studiów podyplomowych;**
- **multimedialne metody szkoleniowe (learning by doing);**
- **uwzględnianie w programach kształcenia tzw. kompetencji kluczowych, istotnych dla aktywności i rozwoju osobistego (typu: przedsiębiorczość, komunikacja interpersonalna, praca w zespole, znajomość języków obcych i ICT).**

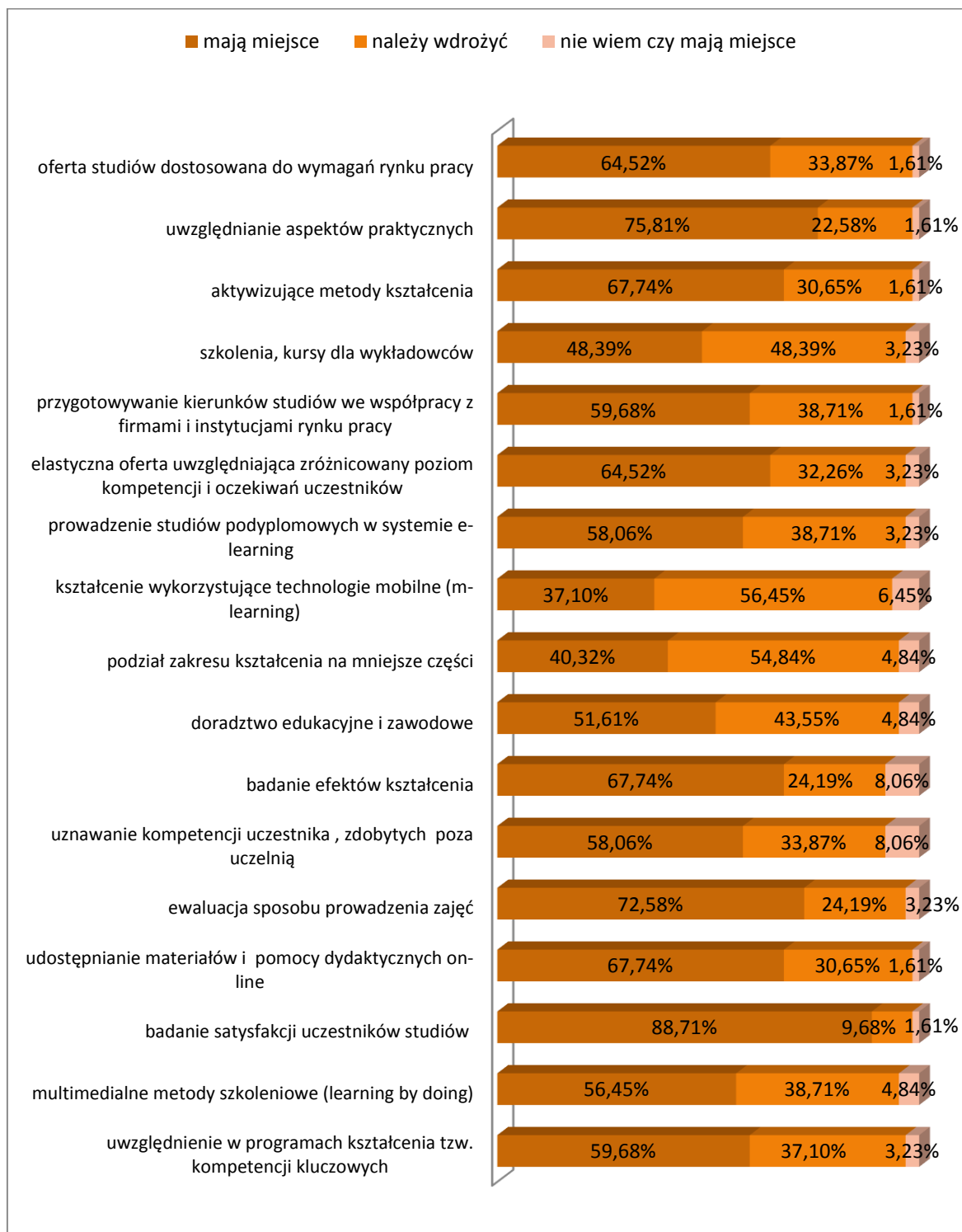
Osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe dla każdej ze wskazanych powyżej opcji wybierały jedną z trzech odpowiedzi: **mają miejsce, należy wdrożyć** oraz **nie wiem, czy mają miejsce**. Rozkład udzielanych przez nie odpowiedzi przedstawiono na wykresie nr 8²¹.

Z odpowiedzi udzielanych przez badanych wynika, że w przypadku niemal wszystkich działań związanych ze studiami podyplomowymi, ponad połowa respondentów potwierdzała ich obecność (wdrożenie) na uczelni. Zdecydowanie najczęściej potwierdzanym przez respondentów działaniem, związanym z ofertą studiów podyplomowych było **badanie satysfakcji uczestników studiów podyplomowych**. Tą aktywność uczelni potwierdziło blisko 89% osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe.

Następne działania, których wdrożenie deklarowali badani, charakteryzowały się już odsetkiem wskazań, nieprzekraczającym 80%, w dwóch jedynie przypadkach był on jednakże wyższy niż 70%. Blisko 76% osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe potwierdziło, że na ich uczelniach **uwzględniane są aspekty praktyczne, między innymi poprzez prowadzenie zajęć na studiach podyplomowych przez wykładowców spoza środowiska akademickiego praktyków biznesu**). W 72,5% procentach szkół potwierdzono również stosowanie **ankiet, hospitacji itp. w celu ewaluacji sposobu prowadzenia zajęć**.

²¹ ze względu na konieczność zwiększenia czytelności wykresu, skrócono opisy niektórych działań.

Wykres 8. Działania związane z ofertą kształcenia na studiach podyplomowych, podejmowane na uczelniach



Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

W dalszej kolejności, wśród działań związanych z ofertą studiów podyplomowych znalazły się te, dla których odsetek badanych potwierdzających ich wdrożenie na uczelni, kształtował się w przedziale od 60% do 70%. Należały do nich:

- **badanie efektów kształcenia (diagnoza kompetencji uczestników na początku i końcu studiów podyplomowych):** 67,7% badanych deklarujących wdrożenie na uczelni;
- **udostępnianie materiałów i innych pomocy dydaktycznych on-line:** 67,7% wskazań;
- **aktywizujące metody kształcenia (w tym dzięki dostępowi do bezprzewodowego Internetu):** 67,7% wskazań;
- **dostosowanie oferty studiów podyplomowych do wymagań rynku pracy:** 64,5% potwierdzających wdrożenie;
- **tworzenie elastycznej oferty kształcenia uwzględniającej zróżnicowany poziom kompetencji i oczekiwań uczestników:** 64,5% potwierdzających.

W dalszej kolejności wymienić można działania, dla których odsetek respondentów potwierdzających ich wdrożenie na uczelni mieścił się w przedziale od 50% do 60%. Blisko 60% badanych potwierdziło, że na ich uczelni **kierunki studiów podyplomowych przygotowywane są we współpracy z przedsiębiorstwami i instytucjami rynku pracy**, a w programach kształcenia uwzględnia się **tw. kompetencje kluczowe, istotne dla aktywności i rozwoju osobistego**. Około 58% osób przyznało, że studia podyplomowe **prowadzone są w systemie e-learningu** oraz, że szkoła **uznaje kompetencje uczestnika studiów podyplomowych**, które zostały **zdobyte w kształceniu poza uczelnią**. Około 56% osób wskazywało również, że na ich uczelni stosuje się **multimedialne metody szkoleniowe, tzw. learning by doing**. Tylko niewiele ponad 51% kierowników studiów podyplomowych, uczestniczących w badaniu, potwierdziło, że w ich ofercie znajduje się również **doradztwo edukacyjne i zawodowe**, w szczególności polegające na udzieleniu **pomocy w określeniu realnych potrzeb słuchacza w zakresie kształcenia**.

Tylko w przypadku trzech działań wymienionych w ankiecie, odsetek badanych potwierdzających ich wdrożenie na uczelni, był niższy niż 50%, w jednym nawet mniejszy niż 40%. Około 48% uczestników badania potwierdziło, że w uczelniach, w których pracują,

praktykuje się **podnoszenie kwalifikacji wykładowców** (poprzez szkolenia, kursy), **rozwijające umiejętności prowadzenia zajęć z osobami dorosłymi**.

Zdecydowanie najrzadziej badani wskazywali na dwie kwestie. Tylko 40% kierowników studiów podyplomowych przyznało, że praktykowane jest **dzielenie zakresu kształcenia na mniejsze części, które można opanować w różnym czasie i w różnych systemach (w tym również opartych na technologiach IT)**. Około 37% osób potwierdziło, że w ramach studiów podyplomowych, za które odpowiadają, prowadzone jest **kształcenie wykorzystujące technologie mobilne (m-learning)**.

Podsumowując warto zaznaczyć, że mniejszemu odsetkowi wskazań na obecność pewnych działań na uczelni, związanych ze studiami podyplomowymi, towarzyszył większy udział osób sugerujących ich wdrożenie. W kilku jednak przypadkach badani nie byli do końca pewni, czy dane działania mają miejsce. W największym stopniu wątpliwości wzbudzała kwestia **badania efektów kształcenia (diagnoza kompetencji na wejściu i wyjściu), uznawania kompetencji uczestnika, zdobytych poza uczelnią oraz stosowania technologii mobilnych w procesie kształcenia**.

Na jakość oferty edukacyjnej uczelni wyższych, oprócz aspektów merytorycznych, związanych z doбором wykładowców oraz wykładanych treści, wpływ mają również elementy administracyjno-organizacyjne, związane z zarządzaniem studiami podyplomowymi. Zapytano o nie również osoby odpowiedzialne za prowadzenie studiów podyplomowych, uczestniczące w badaniu ankietowym. W szczególności przedmiotem analizy były następujące aspekty:

- **dostęp słuchaczy do informacji nt. programu kształcenia, rozkładu zajęć, itp.;**
- **wykorzystanie technologii informatycznych w administracji studiami podyplomowymi (np. elektroniczna rekrutacja, bieżąca informacja i obsługa studentów w trakcie studiów podyplomowych);**
- **jasne zasady i metody naboru studentów na studia podyplomowe (trafność kryteriów kwalifikacyjnych, rzetelność procedur, rozpoznanie potrzeb słuchaczy w zakresie kształcenia);**

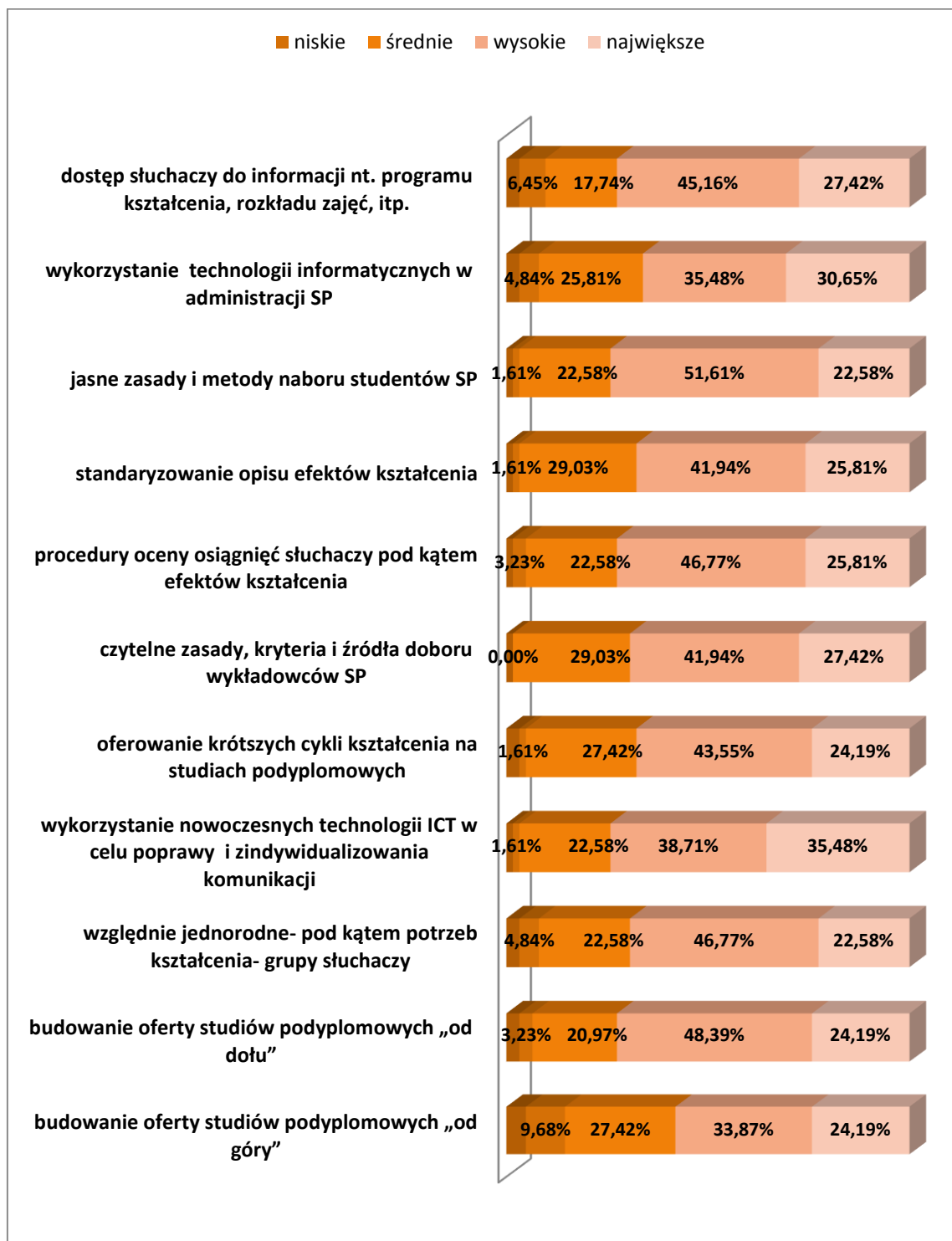
- *standaryzowanie opisu efektów kształcenia, ułatwiające porównywanie ofert studiów podyplomowych;*
- *procedury oceny osiągnięć słuchaczy pod kątem efektów kształcenia;*
- *czytelne zasady, kryteria i źródła doboru wykładowców studiów podyplomowych (uwzględniające m.in. kompetencje wykładowców, proporcje pomiędzy kadrą akademicką i praktykami itp.);*
- *oferowanie krótszych cykli kształcenia na studiach podyplomowych;*
- *wykorzystanie nowoczesnych technologii ICT w celu poprawy i zindywidualizowania komunikacji pomiędzy słuchaczami studiów podyplomowych i wykładowcami (konsultacje, czaty, itp.);*
- *względnie jednorodne- pod kątem potrzeb kształcenia – grupy słuchaczy;*
- *budowanie oferty studiów podyplomowych „od dołu” – propozycje pracowników (kadry dydaktycznej, profesorów, kierowników katedr i instytutów), wynikające z ich kompetencji;*
- *budowanie oferty studiów podyplomowych „od góry” – w ramach centralnej jednostki dla całej uczelni lub wydziału.*

Respondenci dla każdego w wyżej wymienionych aspektów wskazywali oceny od 1 (najmniejsze znaczenie) do 5 (największe znaczenie). Rozkład udzielanych przez nich odpowiedzi zawiera wykres nr 9²².

Analizując tylko wskazania na oceny najwyższe, można zauważyć, że największe znaczenie dla kierowników studiów podyplomowych mają takie aspekty jak: **wykorzystanie nowoczesnych technologii ICT w celu poprawy i zindywidualizowania komunikacji pomiędzy słuchaczami i wykładowcami** oraz **wykorzystanie technologii informatycznych w administracji studiami podyplomowymi**. Dla pierwszego z tych aspektów odsetek kierowników studiów wskazujących na największe znaczenia wynosił około 35,5%, dla drugiego ok. 30,6%.

²² w celu zwiększenia czytelności wykresu nie uwidoczniono na nim odsetka wskazań na ocenę najniższą, który w zdecydowanej większości aspektów był znikomy. Skrócono również opisy poszczególnych kategorii.

Wykres 9. Ocena organizacji i zarządzania studiami podyplomowymi przez kierowników



Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

W dalszej kolejności aspektami organizacyjnymi studiów podyplomowych, które najczęściej uzyskiwały wskazania na największe znaczenie dla jakości studiów były **dostęp słuchaczy do informacji (np. programu kształcenia), czytelne zasady, kryteria i źródła doboru wykładowców**. Odsetek badanych przyznających ocenę najwyższą w tych sytuacjach wynosił około 27%.

O znaczeniu konkretnego aspektu związanego z administracją studiami podyplomowymi, decydują jednakże nie tylko wskazania na znaczenie najwyższe. Interesujących wniosków dostarcza analiza wskazań na oceny wysokie i najwyższe łącznie. W tym kontekście najważniejsze zdaniem respondentów aspekty organizacyjne studiów podyplomowych, decydujące o ich jakości to **wykorzystanie nowoczesnych technologii ICT w celu poprawy i zindywidualizowania komunikacji między słuchaczami i wykładowcami** oraz **jasne zasady i metody naboru studentów na studia podyplomowe**, wyrażające się trafnością kryteriów kwalifikacyjnych, rzetelnością procedur itp. W przypadku obu wymienionych aspektów odsetek badanych wskazujących na wysokie i najwyższe znaczenie wynosił ok. 74%.

W grupie najważniejszych aspektów organizacyjnych, wpływających zdaniem badanych na jakość oferty edukacyjnej uczelni wyższych w zakresie studiów podyplomowych znalazły się ponadto:

- **dostęp słuchaczy do informacji nt. programu kształcenia, rozkładu zajęć itp.:** 72,58% respondentów wskazujących na wysokie i najwyższe znaczenie;
- **procedury oceny osiągnięć słuchaczy pod kątem efektów kształcenia:** 72,58%;
- **budowanie oferty studiów podyplomowych „od dołu”:** 72,58%;
- **czytelne zasady, kryteria i źródła doboru wykładowców:** 69,3%;
- **względnie jednorodne – pod kątem potrzeb kształcenia- grupy słuchaczy:** 69,3%;
- **standaryzowanie opisu efektów kształcenia, ułatwiające porównywanie ofert studiów podyplomowych:** 67,7%;
- **oferowanie krótszych cykli kształcenia na studiach podyplomowych:** 67,7%.

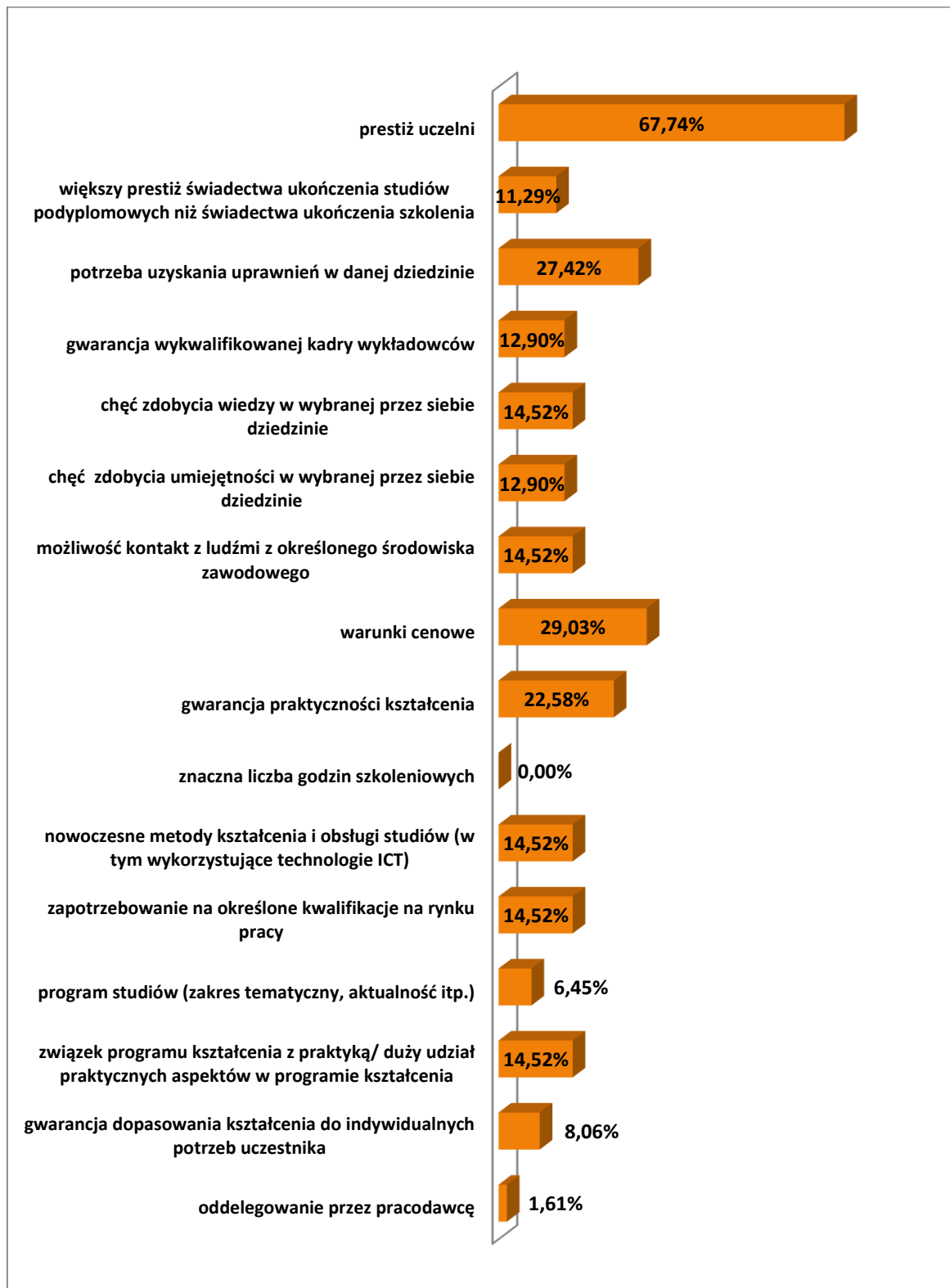
W podsumowaniu warto jeszcze wskazać na jeden aspekt organizacyjny studiów podyplomowych, który wyraźnie dominował w kontekście wskazań na niskie i najniższe jego

znaczenie dla jakości studiów podyplomowych. Zdecydowanie niepożądaną przez osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe praktyką jest ***budowanie oferty studiów podyplomowych „od góry” – w ramach centralnej jednostki dla całej uczelni lub wydziału.*** Taka forma kształtowania oferty edukacyjnej uczelni w zakresie studiów podyplomowych uzyskała oceny niskie i najniższe łącznie od 14,5% badanych.

Analiza odpowiedzi udzielanych przez osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe w grupach wyróżnionych w metryce, w kontekście najważniejszych czynników organizacyjnych, pozwoliła zaobserwować następujące prawidłowości:

- ***dostęp słuchaczy do informacji na temat programu kształcenia, rozkładu zajęć*** był sygnalizowany jako konieczność przez osoby reprezentujące uczelnie publiczne, kierowników studiów oraz kierowników katedr/ instytutów, a także w przypadku studiów informatycznych;
- na ***wykorzystanie technologii informatycznych w administracji studiami podyplomowymi*** wskazywali badani reprezentujący uczelnie prywatne, dziekani wydziałów, jak również osoby odpowiedzialne za studia informatyczne;
- ***jasne zasady i metody naboru studentów*** stanowiły priorytet dla osób reprezentujących uczelnie publiczne, dziekanów oraz w obszarach związanych z ekonomią i informatyką;
- ***czytelne zasady, kryteria i źródła doboru wykładowców*** miały podobne znaczenie dla wszystkich uczestników badania;
- ***wykorzystanie nowoczesnych technologii ICT w celu poprawy i zindywidualizowania komunikacji pomiędzy słuchaczami i wykładowcami*** stanowiło priorytet dla osób reprezentujących uczelnie niepubliczne (ponad dwukrotnie większy odsetek wskazań niż w przypadku uczelni publicznych), dziekanów wydziałów, dyrektorów jednostek centralnych na uczelniach, odpowiedzialnych za ofertę studiów podyplomowych, w przypadku kierunków ekonomicznych i informatycznych.

Wykres 10. Czynniki determinujące wybór studiów podyplomowych (wg odsetka respondentów)



Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Aspekty organizacyjne związane z realizacją studiów podyplomowych wpływają na jakość oraz odbiór oferty ze strony słuchaczy. Przygotowując ofertę kształcenia dla osób dorosłych, uczelnie muszą zdawać sobie sprawę z czynników, którymi kierują się kandydaci na studia. Wykres nr 10 zawiera zestawienie czynników, które zdaniem badanych, decydują o wyborze przez słuchacza studiów podyplomowych konkretnej oferty. W zestawieniu podano odsetek respondentów, którzy wskazywali na konkretny wariant odpowiedzi. Możliwość wyboru ograniczała się do maksymalnie trzech czynników.

Zdecydowanie dominującym czynnikiem, który zdaniem pracowników szkół wyższych decydował o wyborze przez słuchacza konkretnej oferty studiów podyplomowych był **prestż uczelni**, na który wskazało blisko 68% uczestników badania. Kolejny czynnik w zestawieniu charakteryzował się już zdecydowanie mniejszym odsetkiem badanych, dostrzegających jego znaczenie dla kandydatów na studia podyplomowe. Czynnikiem tym była **cena studiów**. Znalazła się ona na drugim miejscu z odsetkiem respondentów wynoszącym 29%.

Na pierwszy z tych czynników wskazywały głównie osoby, reprezentujące uczelnie publiczne, kierownicy katedr/ instytutów oraz osoby odpowiedzialne za studia ekonomiczne.

Czynnik cenowy, jako decydujący o wyborze konkretnych studiów przez słuchacza, wymieniany był przede wszystkim przez pracowników uczelni niepublicznych, kierowników studiów podyplomowych oraz dyrektorów jednostek centralnych na uczelniach, na kierunkach ekonomicznych i informatycznych.

Poza prestiżem uczelni oraz warunkami cenowymi, w opinii badanych, słuchacze studiów podyplomowych w dalszej kolejności kierują się **potrzebą uzyskania uprawnień w danej dziedzinie** oraz oczekują **gwarancji praktyczności szkolenia**.

Zdaniem kierowników i osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe, kandydaci na studia w najmniejszym stopniu z kolei kierują się **gwarancją dopasowania kształcenia do indywidualnych potrzeb uczestnika** oraz **zakresem tematycznym i aktualnością programu studiów**. Minimalne lub żadne znaczenie mają dla nich natomiast **oddelegowanie przez pracodawcę** i **znaczna liczba realizowanych godzin szkoleniowych**.

Tabela 5. Ranking czynników determinujących wybór studiów podyplomowych

Czynnik	Odsetek wg wszystkich wskazań
prestż uczelni	24,85%
warunki cenowe	10,65%
potrzeba uzyskania uprawnień w danej dziedzinie	10,06%
gwarancja praktyczności kształcenia	8,28%
chęć zdobycia wiedzy w wybranej przez siebie dziedzinie	5,33%
możliwość kontakt z ludźmi z określonego środowiska zawodowego	5,33%
nowoczesne metody kształcenia i obsługi studiów (w tym wykorzystujące technologie ICT)	5,33%
zapotrzebowanie na określone kwalifikacje na rynku pracy	5,33%
związek programu kształcenia z praktyką/ duży udział praktycznych aspektów w programie kształcenia	5,33%
gwarancja wykwalifikowanej kadry wykładowców	4,73%
chęć zdobycia umiejętności w wybranej przez siebie dziedzinie	4,73%
większy prestiż świadectwa ukończenia studiów podyplomowych niż świadectwa ukończenia szkolenia	4,14%
gwarancja dopasowania kształcenia do indywidualnych potrzeb uczestnika	2,96%
program studiów (zakres tematyczny, aktualność itp.)	2,37%
oddelegowanie przez pracodawcę	0,59%
znaczna liczba godzin szkoleniowych	0,00%
Razem	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Dla podsumowania w tabeli nr 5 zawarto ranking czynników determinujących wybór studiów podyplomowych przez słuchacza, wg odsetka wśród wszystkich wskazań.

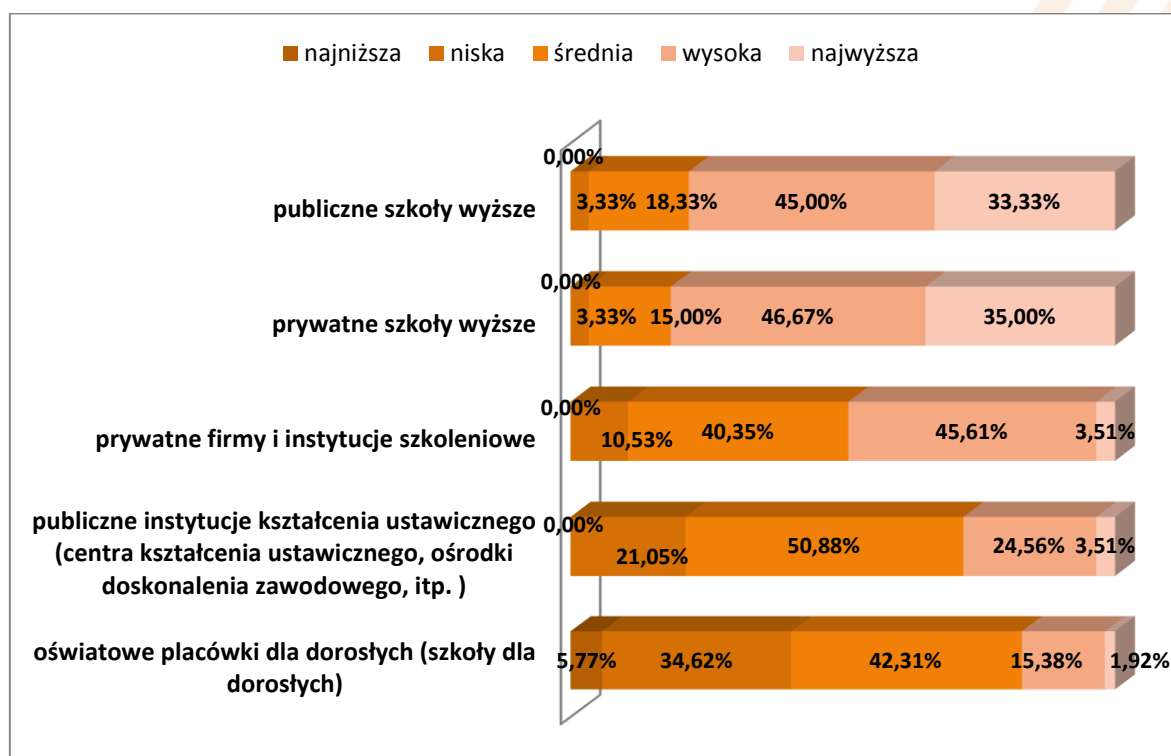
Z danych przedstawionych w tabeli wynika, że dla osób poszukujących odpowiedniej dla siebie oferty kształcenia największe znaczenie mają trzy kwestie. Są nimi, w opinii pracowników uczelni, **prestż uczelni**, **warunki cenowe** oraz **potrzeba uzyskania uprawnień w konkretnej dziedzinie**. Dopiero w dalszej kolejności kandydaci kierują się **praktycznością szkolenia**, **chęcią zdobycia wiedzy w wybranej dziedzinie**, **możliwością nawiązania kontaktu z ludźmi z określonego środowiska zawodowego**, **nowoczesnymi metodami**

kształcenia i obsługi studiów, zapotrzebowaniem na określone kwalifikacje ze strony rynku pracy.

3.2. Miejsce uczelni wyższych oraz studiów podyplomowych w kształceniu ustawicznym osób dorosłych

Badanie dotyczące oferty studiów podyplomowych realizowane było wśród osób reprezentujących uczelnie wyższe. Ofertę edukacyjną w zakresie kształcenia ustawicznego osób dorosłych posiadają również inne instytucje. W toku badania osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe na uczelniach wyższych na podstawie swoich dotychczasowych doświadczeń i obserwacji oceniały poszczególne podmioty rynku usług edukacji ustawicznej pod kątem jakości oferowanych przez nich usług. W szczególności na ocenę składały się takie elementy oferty jak jej różnorodność, przydatność w karierze zawodowej słuchacza, sposób świadczenia usług oraz dostępność cenowa. Badani posługiwali się skalą od 1 (ocena najniższa) do 5 (ocena najwyższa). Na wykresie nr 11 przedstawiono rozkład udzielonych odpowiedzi.

Wykres 11. Ocena jakości kształcenia podmiotów rynku edukacji ustawicznej



Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Jak wynika z wykresu najlepiej pod kątem jakości oferowanych usług edukacyjnych ocenione zostały generalnie **szkoły wyższe**, zarówno uczelnie **publiczne jak i prywatne**. Nieznacznie lepiej jednak oceniono uczelnie prywatne. Ocenę najwyższą tym podmiotom edukacji przyznało 35% respondentów. Dla uczelni publicznych odsetek ten wyniósł 33,33%. Łącznie oceny wysokie oraz najwyższe uczelniom publicznym wystawiło ok. 78% badanych, prywatnym zaś blisko 82%.

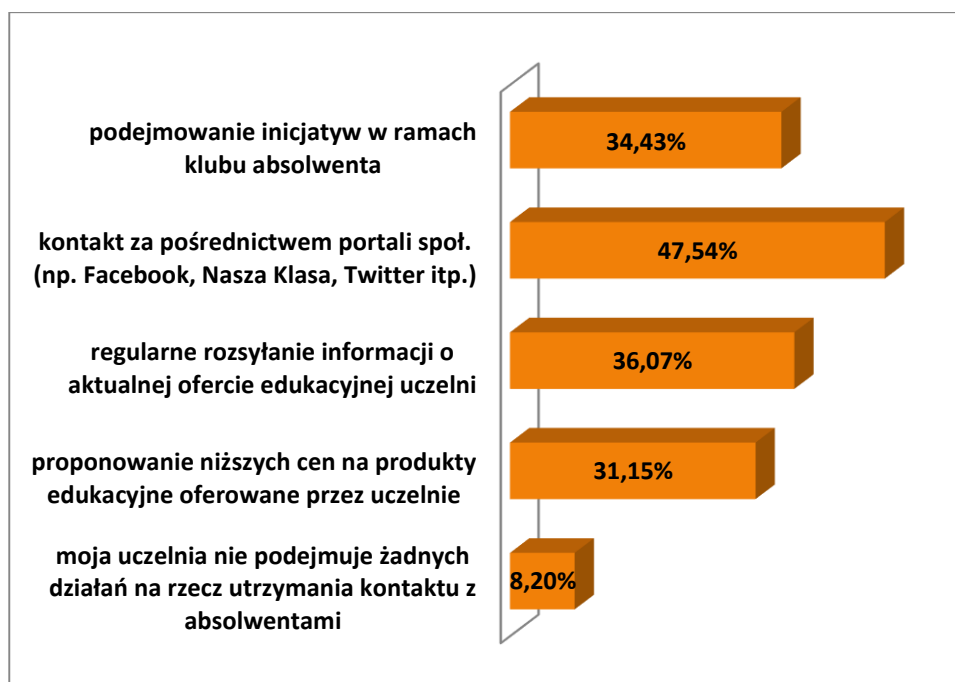
Pozostałe instytucje kształcenia ustawicznego charakteryzowały się już niższymi ocenami, przy czym zdecydowanie najślabiej oceniono **publiczne instytucje kształcenia ustawicznego, takie jak centra kształcenia ustawicznego, ośrodki doskonalenia zawodowego** oraz **oświatowe placówki dla dorosłych (szkoły dla dorosłych)**. W pierwszym przypadku odsetek badanych przyznających oceny wysokie i najwyższe łącznie wyniósł jedynie ok. 28%, w drugim był jeszcze mniejszy i kształtował się na poziomie ok. 17%. Te dwie kategorie podmiotów edukacji dla dorosłych uzyskały też dużo wskazań na oceny niskie i najniższe. **Publiczne instytucje kształcenia ustawicznego** nie uzyskały co prawda ocen najniższych, jednakże co piąty uczestnik badania oceniał jakość oferowanych przez nie usług edukacyjnych jako niską.

Zdecydowanie gorzej oceniono **oświatowe placówki dla dorosłych**. W ich przypadku wskazywano bowiem na oceny najniższe, jak również zdecydowanie więcej było również wskazań na oceny niskie, w porównaniu do wszystkich pozostałych instytucji wymienionych w kwestionariuszu ankietowym. Oceny niskie i najniższe łącznie dla oświatowych placówek dla dorosłych wystawiło bowiem ok. 40% uczestników badania.

O jakości i możliwościach rozwojowych uczelni w zakresie kształcenia ustawicznego osób dorosłych z pewnością decydują również aspekty związane z utrzymywaniem kontaktu oraz monitorowaniem sytuacji zawodowej absolwentów. W dużej mierze może się to bowiem przyczynić po pierwsze do zapewnienia sobie odbiorców usług edukacyjnych, jak również do stworzenia oferty szytej na miarę- odpowiadającej w największym stopniu na oczekiwania słuchaczy.

Osoby odpowiedzialne za realizację studiów podyplomowych, biorące udział w badaniu, określili, w jaki sposób ich uczelnia dba o relacje z absolwentami studiów podyplomowych. Na wykresie nr 12 przedstawiono odsetek respondentów, którzy stosują konkretne formy relacji z absolwentami.

Wykres 12. Formy utrzymywania relacji z absolwentami studiów podyplomowych (wg odsetka respondentów)



Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Najczęściej wskazywaną przez kierowników studiów podyplomowych formą utrzymywania relacji z absolwentami są **kontakty za pośrednictwem portali społecznościowych, takich jak Facebook, Nasza Klasa, Twitter**. Z tej formy korzystało ok. 47,5% respondentów. Około 36% osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe na uczelni deklarowało **regularne rozsyłanie informacji o aktualnej ofercie edukacyjnej uczelni**. Niemalże równie często wskazywano również na **inicjatywy podejmowane w ramach klubów absolwentów** (34% badanych). Prawie w co trzecim przypadku uczelnie stosowały **obniżki cenowe na produkty edukacyjne oferowane przez szkołę dla swoich absolwentów**. Zaskakujący jest fakt, że około 8% uczestników badania przyznało, że **uczelnia nie podejmuje żadnych działań na rzecz utrzymania kontaktu z absolwentami szkoły**.

Tabela 6. Formy utrzymywania relacji z absolwentami studiów podyplomowych

Forma kontaktu z absolwentem	Odsetek wg wszystkich wskazań
kontakt za pośrednictwem portali społ. (np. Facebook, Nasza Klasa, Twitter itp.)	30,21%
regularne rozsyłanie informacji o aktualnej ofercie edukacyjnej uczelni	22,92%
podejmowanie inicjatyw w ramach klubu absolwenta	21,88%
proponowanie niższych cen na produkty edukacyjne oferowane przez uczelnie	19,79%
moja uczelnia nie podejmuje żadnych działań na rzecz utrzymania kontaktu z absolwentami	5,21%
Razem	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Na podstawie tabeli nr 6, zawierającej ranking form komunikacji uczelni z absolwentami studiów podyplomowych można stwierdzić, że w 30% procentach przypadków szkoły korzystają z **portali społecznościowych**. Dopiero w dalszej kolejności, z podobnym natężeniem stosowane są takie formy jak **regularne rozsyłanie informacji o ofercie, kluby absolwentów** oraz **korzystniejsze ceny**. Co niezwykle interesujące, proponowanie niższych cen na produkty edukacyjne, było domeną w zasadzie wyłącznie uczelni niepublicznych. W ich przypadku 42% badanych reprezentujących te uczelnie potwierdziło stosowanie takiej zachęty do studiowania. Spośród osób reprezentujących uczelnie publiczne odsetek ten wyniósł ok. 5%.

3.3. Nowoczesny model kształcenia ustawicznego osób dorosłych

Na nowoczesny model kształcenia ustawicznego na uczelniach wyższych składają się zarówno wyzwania stawiane przez rozwijający się rynek usług edukacyjnych, wraz ze stosowanymi technikami kształcenia, jak również oczekiwania odbiorców tych usług.

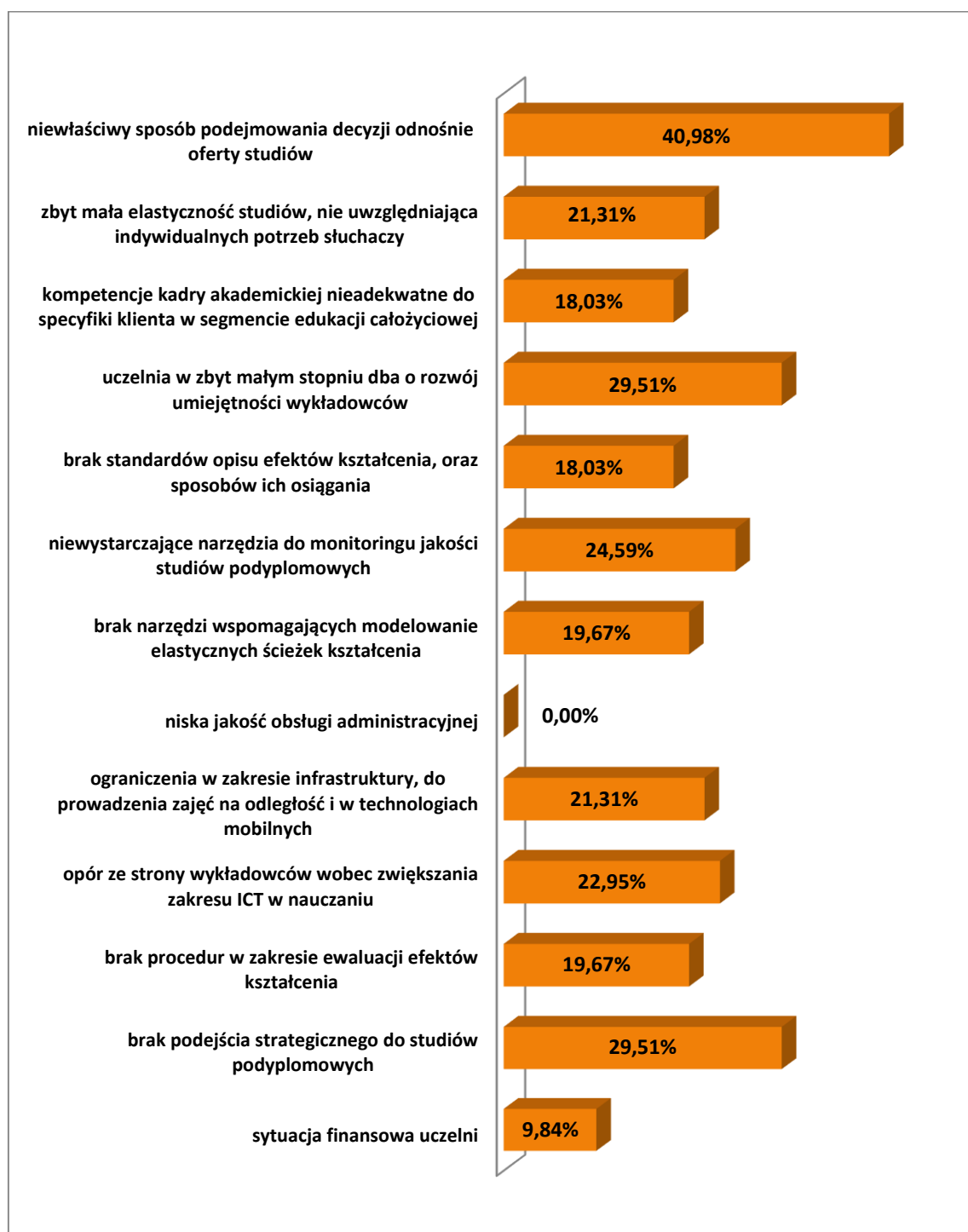
Na rozwój rynku usług edukacyjnych w zakresie studiów podyplomowych muszą mieć jednak również wpływ ograniczenia i trudności związane z organizacją i realizacją kształcenia.

Osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe, uczestniczące w badaniu ankietowym miały możliwość wskazania na najważniejsze utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych. Należały do nich w szczególności:

- **niewłaściwy sposób podejmowania decyzji odnośnie oferty studiów (brak koordynacji, jednolitych zasad tworzenia programów; oferta intuicyjna, nie poparta badaniami rynku w zakresie popytu na tego rodzaju usługi edukacyjne);**
- **zbyt mała elastyczność studiów podyplomowych, nie uwzględniająca indywidualnych potrzeb słuchaczy (w zakresie programu kształcenia, czasu, sposobów i miejsc kształcenia);**
- **kompetencje kadry akademickiej nieadekwatne do specyfiki klienta w segmencie edukacji całożyciowej;**
- **uczelnia w zbyt małym stopniu dba o rozwój umiejętności wykładowców, niezbędnych w kształceniu osób dorosłych, powracających na uczelnie;**
- **brak standardów opisu efektów kształcenia oraz sposobów ich osiągnięcia;**
- **niewystarczające narzędzia do monitoringu jakości studiów podyplomowych;**
- **brak narzędzi wspomagających modelowanie elastycznych ścieżek kształcenia (narzędzia diagnozy kompetencji na wejściu, doradztwo edukacyjne);**
- **niska jakość obsługi administracyjnej;**
- **ograniczenia w zakresie infrastruktury, umożliwiającej prowadzenie zajęć na odległość i w technologiach mobilnych;**
- **opór ze strony wykładowców wobec zwiększania zakresu ICT w nauczaniu;**
- **brak procedur w zakresie ewaluacji efektów kształcenia;**
- **brak podejścia strategicznego do studiów podyplomowych;**
- **sytuacja finansowa uczelni.**

Badani mieli możliwość wskazania dowolnej liczby odpowiedzi. Ich rozkład według odsetka respondentów został przedstawiony na wykresie nr 13.

Wykres 13. Utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych (wg odsetka respondentów)



Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Największa grupa osób uczestniczących w badaniu zgodziła się z tezą, że na uczelniach **niewłaściwy jest sposób podejmowania decyzji odnośnie oferty studiów**. Przejawia się to w braku koordynacji, braku jednolitych zasad tworzenia programów studiów a oferta studiów często nie jest poparta odpowiednimi badaniami rynku w zakresie popytu na konkretne usługi tego rodzaju. Taką opinię potwierdziło blisko 41% osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe na swoich uczelniach. Na ten problem wskazywali głównie pracownicy uczelni niepublicznych, kierownicy studiów podyplomowych w obszarze ekonomii oraz informatyki.

Kolejna grupa, stanowiąca blisko 30% badanych, zauważała, że uczelnia **w zbyt małym stopniu dba o kwalifikacje i umiejętności wykładowców** oraz że na uczelni **brakuje podejścia strategicznego do formy kształcenia jaką są studia podyplomowe**. Pierwszy z tych problemów sygnalizowano głównie na uczelniach niepublicznych, w grupie dziekanów wydziałów oraz w przypadku kierunków ekonomicznych i informatycznych. Drugi problem sygnalizowali przede wszystkim dziekani wydziałów, jak również osoby zajmujące się studiami o profilu informatycznym.

Ponad 20% uczestników badania twierdziło również, że na uczelniach **narzędzia do monitoringu jakości studiów podyplomowych są niewystarczające, elastyczność studiów jest zbyt mała i niedopasowana do indywidualnych potrzeb słuchaczy**. Ponadto zauważano **opór wykładowców wobec zwiększania zakresu stosowania ICT w nauczaniu**, któremu jednocześnie towarzyszyły **ograniczenia w zakresie infrastruktury niezbędnej do prowadzenia zajęć na odległość i w technologiach mobilnych**.

Relatywnie rzadziej osoby uczestniczące w badaniu skarżyły się na **nieadekwatne do specyfiki klienta w segmencie edukacji całożyciowej kompetencje kadry akademickiej, brak standardów opisu efektów kształcenia oraz sposobów ich osiągania, brak narzędzi wspomagających modelowanie elastycznych ścieżek kształcenia** oraz **brak procedur w zakresie ewaluacji efektów kształcenia**.

Jedynie co dziesiąty uczestnik badania wskazywał, jakoby najważniejszym źródłem problemów była **sytuacja finansowa uczelni**.

W tabeli nr 7 zestawiono podsumowanie czynników, które mogłyby, w opinii osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe, stanowić utrudnienia w organizacji i rozwoju tej formy kształcenia przez całe życie.

Tabela 7. Utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych (wg odsetka wszystkich wskazań)

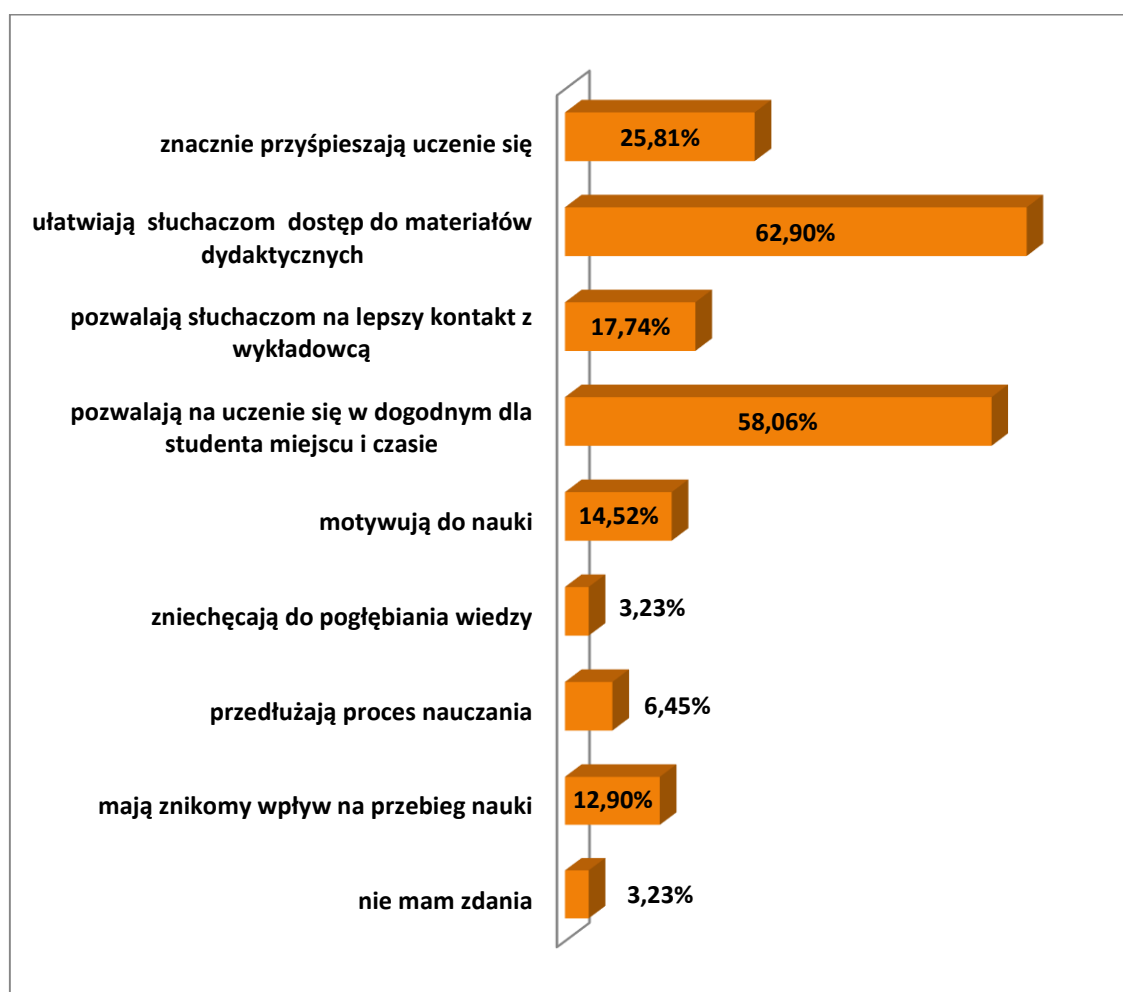
Opinia	Odsetek wg wszystkich wskazań
niewłaściwy sposób podejmowania decyzji odnośnie oferty studiów	14,88%
uczelnia w zbyt małym stopniu dba o rozwój umiejętności wykładowców	10,71%
brak podejścia strategicznego do studiów podyplomowych	10,71%
niewystarczające narzędzia do monitoringu jakości studiów podyplomowych	8,93%
opór ze strony wykładowców wobec zwiększania zakresu ICT w nauczaniu	8,33%
zbyt mała elastyczność studiów, nie uwzględniająca indywidualnych potrzeb słuchaczy	7,74%
ograniczenia w zakresie infrastruktury, do prowadzenia zajęć na odległość i w technologiach mobilnych	7,74%
brak narzędzi wspomagających modelowanie elastycznych ścieżek kształcenia	7,14%
brak procedur w zakresie ewaluacji efektów kształcenia	7,14%
kompetencje kadry akademickiej nieadekwatne do specyfiki klienta w segmencie edukacji całożyciowej	6,55%
brak standardów opisu efektów kształcenia, oraz sposobów ich osiągnięcia	6,55%
sytuacja finansowa uczelni	3,57%
niska jakość obsługi administracyjnej	0,00%
Razem	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Trzy najważniejsze ograniczenia rozwoju oferty studiów podyplomowych odnoszą się do niewłaściwego sposobu podejmowania decyzji odnośnie oferty studiów na uczelniach, w tym również braku podejścia strategicznego oraz niewłaściwej (lub jej braku) polityki przygotowywania wykładowców do pełnionej przez nich roli w zakresie kształcenia osób dorosłych, powracających na uczelnie.

Ostatni etap badania ankietowego osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe na uczelniach wyższych związany był ze znaczeniem technik nauczania na odległość, stosowanych w kształceniu osób dorosłych na studiach podyplomowych. Uczestnicy badania zaznaczali maksymalnie trzy opinie dotyczące wpływu tych technik na proces nauczania. Na wykresie 14 przedstawiono rozkład udzielonych odpowiedzi według odsetka respondentów, wskazujących na poszczególne opcje.

Wykres 14. Opinie na temat nauczania na odległość (wg odsetka respondentów)



Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

Zdaniem kierowników studiów podyplomowych techniki nauczania na odległość w głównej mierze **ułatwiają słuchaczom dostęp do materiałów dydaktycznych** oraz **pozwalają na uczenie się w dogodnym dla studenta miejscu i czasie**. Pierwszą z tych odpowiedzi

zaznaczyło blisko 63% uczestników badania, drugą ok. 58%. Generalnie uczestnicy badania wskazywali na korzyści płynące z zastosowania technik nauczania na odległość. Co czwarty kierownik studiów podyplomowych wskazywał na **znaczne przyspieszenie procesu uczenia się**. Blisko 18% badanych przyznało, że techniki nauczania na odległość **pozwalają słuchaczom na lepszy kontakt z wykładowcą**, natomiast 14,5% że **motywują do nauki**.

Osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe niechętnie wskazywali na negatywne oddziaływanie stosowania technik nauczania na odległość w kształceniu, raczej wyrażali opinię, że **mają one znikomy wpływ na przebieg nauki**. Około 6,4% badanych skłaniało się ku stwierdzeniu, że techniki nauczania na odległość **przedłużają proces nauczania**, a ok. 3%, że **zniechęcają do pogłębiania wiedzy**.

Tabela 8. Opinie na temat nauczania na odległość (wg odsetka wszystkich wskazań)

Opinia	Odsetek wg wszystkich wskazań
ułatwiają słuchaczom dostęp do materiałów dydaktycznych	30,71%
pozwalają na uczenie się w dogodnym dla studenta miejscu i czasie	28,35%
znacznie przyspieszają uczenie się	12,60%
pozwalają słuchaczom na lepszy kontakt z wykładowcą	8,66%
motywują do nauki	7,09%
mają znikomy wpływ na przebieg nauki	6,30%
przedłużają proces nauczania	3,15%
zniechęcają do pogłębiania wiedzy	1,57%
nie mam zdania	1,57%
Razem	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania

W tabeli nr 8 przedstawiono udziały procentowe wszystkich wariantów odpowiedzi na pytanie o wpływ technik nauczania na odległość na przebieg kształcenia osób dorosłych. Zdecydowanie dominowały zalety tych technik. Za najważniejsze uznano **łatwiejszy dostęp do materiałów dydaktycznych** oraz **możliwość nauki w dogodnym dla studenta miejscu i czasie**.

4. Weryfikacja hipotez badawczych

Na podstawie wyników badania ankietowego, realizowanego wśród osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe udało się uzyskać odpowiedzi na szczegółowe problemy badawcze odnoszące się do tej grupy, jak również zweryfikować postawione hipotezy badawcze.

Niemal wszyscy kierownicy studiów podyplomowych, uczestniczący w badaniu ankietowym potwierdzili, że uczelnia, na której pracują, posiada ofertę edukacyjną adresowaną do osób dorosłych powracających do nauki.

Na uczelniach, reprezentowanych przez osoby uczestniczące w badaniu, dominują przede wszystkim dwie formy kształcenia, adresowane do osób dorosłych. Są nimi **studia podyplomowe** oraz **studia I lub II stopnia**. Dopiero w dalszej kolejności uczelnie oferują również **zamknięte szkolenia**, przygotowywane na indywidualne zlecenie przedsiębiorstw, a także **szkolenia zakończone certyfikatem** oraz **krótkie kursy**. Najrzadziej przez uczestników badania jako forma kształcenia stosowana w ich uczelniach, wskazywany był **konsulting**.

Najlepiej pod kątem jakości oferowanych usług edukacyjnych ocenione zostały generalnie **szkoły wyższe**, zarówno uczelnie **publiczne jak i prywatne**. Pozostałe instytucje kształcenia ustawicznego charakteryzowały się już niższymi ocenami, przy czym zdecydowanie najślabiej oceniono **publiczne instytucje kształcenia ustawicznego, takie jak centra kształcenia ustawicznego, ośrodki doskonalenia zawodowego** oraz **oświatowe placówki dla dorosłych (szkoły dla dorosłych)**.

Uczelnie intensywnie komunikują się z absolwentami studiów podyplomowych, najczęściej korzystając z **pośrednictwa portali społecznościowych, takich jak Facebook, Nasza Klasa, Twitter**. Z tej formy korzystało ok. 47,5% respondentów. Około 36% osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe na uczelni deklarowało **regularne rozsyłanie informacji o aktualnej ofercie edukacyjnej uczelni**. Niemalże równie często wskazywano również na **inicjatywy podejmowane w ramach klubów absolwentów**. Prawie w co trzecim przypadku uczelnie stosowały **obniżki cenowe na produkty edukacyjne oferowane przez szkołę dla swoich absolwentów**. Zaskakujący jest fakt, że około 8% uczestników badania

przyznało, że **uczelnia nie podejmuje żadnych działań na rzecz utrzymania kontaktu z absolwentami szkoły.**

Uczelnie wyższe, w celu podnoszenia jakości kształcenia na studiach podyplomowych wdrażają szereg narzędzi służących temu celowi. Zdecydowanie najczęściej praktykowane było **badanie satysfakcji uczestników studiów podyplomowych.** Tą aktywność uczelni potwierdziło blisko 89% osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe. Dwie kolejne wyraźnie dominujące aktywności to **uwzględnianie aspektów praktycznych, między innymi poprzez prowadzenie zajęć na studiach podyplomowych przez wykładowców spoza środowiska akademickiego praktyków biznesu).** W 72,5% procentach szkół potwierdzono również stosowanie **ankiet, hospitacji itp. w celu ewaluacji sposobu prowadzenia zajęć.** Dopiero w dalszej kolejności wskazywano na **badanie efektów kształcenia, udostępnianie materiałów i innych pomocy dydaktycznych on-line, aktywizujące metody kształcenia (w tym dzięki dostępowi do bezprzewodowego Internetu), dostosowanie oferty studiów podyplomowych do wymagań rynku pracy.**

Relatywnie rzadko kierownicy studiów podyplomowych wskazywali na **tworzenie elastycznej oferty kształcenia uwzględniającej zróżnicowany poziom kompetencji i oczekiwań uczestników, uwzględnianie kompetencji kluczowych w programach kształcenia, prowadzenie studiów w systemie e- learningu oraz uznawanie przez szkołę kompetencji uczestnika studiów podyplomowych, które zostały zdobyte w kształceniu poza uczelnią.** W niewielkim stopniu potwierdzano również stosowanie **multimedialnych metod szkoleniowych,** jak również oferowanie usług **doradztwa edukacyjnego i zawodowego,** w szczególności polegających na udzieleniu **pomocy w określeniu realnych potrzeb słuchacza w zakresie kształcenia.**

Zdecydowanie najrzadziej badani wskazywali na dwie kwestie. Tylko 40% kierowników studiów podyplomowych przyznało, że na ich uczelniach praktykowane jest **dzielenie zakresu kształcenia na mniejsze części, które można opanować w różnym czasie i w różnych systemach (w tym również opartych na technologiach IT).** Około 37% osób potwierdziło, że w ramach studiów podyplomowych, za które odpowiadają, prowadzone jest **kształcenie wykorzystujące technologie mobilne (m- learning).**

O wyborze przez słuchacza konkretnej oferty studiów podyplomowych zdecydowanie w największym stopniu, w opinii kierowników studiów, decyduje **prestiż uczelni**, na który wskazało blisko 68% uczestników badania. Kolejny czynnik w zestawieniu charakteryzował się już zdecydowanie mniejszym odsetkiem badanych, wynoszącym 29%. Była nim **cena studiów**.

Poza prestiżem uczelni oraz warunkami cenowymi, w opinii badanych, słuchacze studiów podyplomowych w dalszej kolejności kierują się **potrzebą uzyskania uprawnień w danej dziedzinie** oraz oczekują **gwarancji praktyczności szkolenia**.

Zdaniem kierowników i osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe, kandydaci na studia w najmniejszym stopniu z kolei kierują się **gwarancją dopasowania kształcenia do indywidualnych potrzeb uczestnika** oraz **zakresem tematycznym i aktualnością programu studiów**. Minimalne lub żadne znaczenie mają dla nich natomiast **oddelegowanie przez pracodawcę** i **znaczna liczba realizowanych godzin szkoleniowych**.

O jakości oferty edukacyjnej uczelni wyższych decydują również w dużej mierze aspekty organizacyjne. Największe znaczenie, w opinii kierowników studiów podyplomowych miały takie aspekty jak: **wykorzystanie nowoczesnych technologii ICT w celu poprawy i zindywidualizowania komunikacji pomiędzy słuchaczami i wykładowcami** oraz **wykorzystanie technologii informatycznych w administracji studiami podyplomowymi**. W dalszej kolejności aspektami organizacyjnymi studiów podyplomowych, które najczęściej uzyskiwały wskazania na największe znaczenie dla jakości studiów były **dostęp słuchaczy do informacji (np. programu kształcenia), czytelne zasady, kryteria i źródła doboru wykładowców**.

Nie bez znaczenia były również takie czynniki jak **procedury oceny osiągnięć słuchaczy pod kątem efektów kształcenia, budowanie oferty studiów podyplomowych „od dołu”, względnie jednorodne – pod kątem potrzeb kształcenia- grupy słuchaczy, oferowanie krótszych cykli kształcenia na studiach podyplomowych**.

Uczelnie wyższe w kształtowaniu oferty studiów podyplomowych, napotykają na szereg trudności. Kierownicy studiów podyplomowych najczęściej wskazywali na **niewłaściwy sposób podejmowania decyzji odnośnie oferty studiów**. Przejawia się to w braku koordynacji, braku jednolitych zasad tworzenia programów studiów, często bez

poparcia oferty odpowiednimi badaniami rynku w zakresie popytu na konkretne usługi tego rodzaju. Kierownicy studiów twierdzili również, że uczelnie **w zbyt małym stopniu dbają o kwalifikacje i umiejętności wykładowców** oraz że na uczelni **brakuje podejścia strategicznego do formy kształcenia jaką są studia podyplomowe**.

Ponad 20% uczestników badania twierdziło również, że na uczelniach **narzędzia do monitoringu jakości studiów podyplomowych są niewystarczające, elastyczność studiów jest zbyt mała i niedopasowana do indywidualnych potrzeb słuchaczy**. Ponadto zauważano **opór wykładowców wobec zwiększania zakresu stosowania ICT w nauczaniu**, któremu jednocześnie towarzyszyły **ograniczenia w zakresie infrastruktury niezbędnej do prowadzenia zajęć na odległość i w technologiach mobilnych**.

Ostatnia część badania dotyczyła technik nauczania na odległość, w szczególności ich wpływu na proces kształcenia. Zdaniem kierowników studiów podyplomowych techniki nauczania na odległość w głównej mierze **ułatwiają słuchaczom dostęp do materiałów dydaktycznych** oraz **pozwalają na uczenie się w dogodnym dla studenta miejscu i czasie**. Generalnie uczestnicy badania wskazywali na korzyści płynące z zastosowania technik nauczania na odległość. Co czwarty kierownik studiów podyplomowych wskazywał na **znaczne przyspieszenie procesu uczenia się**. Blisko 18% badanych przyznało, że techniki nauczania na odległość **pozwalają słuchaczom na lepszy kontakt z wykładowcą**, natomiast 14,5% że **motywują do nauki**.

Osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe niechętnie wskazywali na negatywne oddziaływanie stosowania technik nauczania na odległość w kształceniu, raczej wyrażali opinię, że **mają one znikomy wpływ na przebieg nauki**. Około 6,4% badanych skłaniało się ku stwierdzeniu, że techniki nauczania na odległość **przedłużają proces nauczania**, a ok. 3%, że **zniechęcają do pogłębiania wiedzy**.

Na podstawie wyników badania zweryfikowano postawione hipotezy szczegółowe dla grupy kierowników studiów podyplomowych. Wyniki weryfikacji hipotez zawarto w tabeli nr 9.

Tabela 9. Problemy badawcze i hipotezy szczegółowe odnoszące się do kierowników studiów podyplomowych

PROBLEM BADAWCZY	HIPOTEZA	WERYFIKACJA
Problem 1.: Jakie jest miejsce studiów podyplomowych oraz uczelni wyższych na rynku edukacyjnym dla osób dorosłych?	Hipoteza H1: Studia podyplomowe oraz uczelnie wyższe stanowią istotne ogniwo systemu kształcenia ustawicznego w Polsce.	POZYTYWNA
Problem 2.: Czy i w jaki sposób uczelnie dbają o relacje z absolwentami studiów podyplomowych?	Hipoteza H2: Uczelnie wyższe intensywnie podtrzymują relacje z absolwentami studiów podyplomowych, głównie przy wykorzystaniu rozwiązań internetowych.	POZYTYWNA
Problem 3.: Jakie działania zorientowane na podnoszenie jakości kształcenia podejmowane są na uczelniach wyższych?	Hipoteza H3: Wśród działań, służących podniesieniu jakości kształcenia na uczelniach wyższych dominują działania zorientowane na poziom nauczania. W mniejszym stopniu uczelnie koncentrują się na zwiększaniu elastyczności oferty, jak również na stosowaniu technologii informatycznych.	POZYTYWNA
Problem 4.: Jakie czynniki skłaniają osoby dorosłe do podejmowania nauki na studiach podyplomowych oferowanych przez uczelnie wyższe?	Hipoteza H4: Osoby dorosłe podejmujące naukę na studiach podyplomowych kierują się zwykle prestiżem dyplomu ukończenia studiów oraz chęcią zdobycia wiedzy w konkretnej dziedzinie.	POZYTYWNA
Problem 5.: Które obszary organizacji i zarządzania studiami podyplomowymi mogą mieć największe, a które najmniejsze znaczenie dla kształtowania jakości studiów i satysfakcji uczestników?	Hipoteza H5: Największy wpływ na jakość studiów oraz satysfakcję uczestników mogą mieć czynniki związane z usprawnieniem administracji studiami, indywidualizacją procesu kształcenia jak również wykorzystaniem technologii informatycznych.	POZYTYWNA

PROBLEM BADAWCZY	HIPOTEZA	WERYFIKACJA
Problem 6.: Jakie są największe utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych z perspektywy uczelni?	Hipoteza H6: Główne utrudnienia, z jakimi mają do czynienia uczelnie, dotyczą głównie braku indywidualnego podejścia do studentów oraz niedopasowania treści oraz form kształcenia do ich oczekiwań.	POZYTYWNA
Problem 7.: Jaki jest wpływ wykorzystania technik nauczania na odległość na proces nauczania?	Hipoteza H7: Techniki nauczania na odległość w opinii kierowników studiów podyplomowych, służą poprawie skuteczności procesu kształcenia, jak również zwiększeniu stopnia indywidualizacji oferty edukacyjnej.	POZYTYWNA

Źródło: opracowanie własne

W związku z pozytywną weryfikacją hipotez szczegółowych należy również pozytywnie zweryfikować hipotezę główną dla grupy osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe, stwierdzając, że **dostrzegają one istotne znaczenie zarówno uczelni wyższych jak również studiów podyplomowych w kształceniu przez całe życie. Na konkurencyjność studiów podyplomowych będą wpływały głównie czynniki związane z indywidualizacją procesu kształcenia poszczególnych słuchaczy, jak również wykorzystanie technologii informatycznych, głównie w kontekście nauczania na odległość.**

Wyniki badania ankietowego, odnoszące się do opinii osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe na temat oferty edukacyjnej uczelni wyższych uprawniają również do weryfikacji w części hipotezy głównej dla całego procesu badawczego. Wskazują one bowiem na niedostatki w ofercie edukacyjnej uczelni wyższych w zakresie studiów podyplomowych, odnoszące się do niskiej elastyczności w zakresie reagowania na potrzeby rynku pracy, braku zindywidualizowanego podejścia do słuchaczy, jak również wciąż niewystarczającego wykorzystania technologii informatycznych.

Podsumowanie i rekomendacje

Badania przeprowadzone w grupie osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe dostarczyły istotnych informacji, odnoszących się do postrzegania przez nich oferty edukacyjnej uczelni wyższych w zakresie kształcenia przez całe życie. Kierownicy studiów podyplomowych potwierdzili jednoznacznie, że **szkoły wyższe są niezwykle istotnym**, choć nie jedynym podmiotem rynku edukacyjnego dla osób dorosłych, natomiast studia podyplomowe stanowią ważny element oferty edukacyjnej.

Osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe, uczestniczące w badaniu, potwierdziły, że uczelnie, na których pracują, posiadają ofertę kształcenia przygotowaną z myślą o osobach dorosłych, powracających do nauki. W największym stopniu uczelnie zaangażowane są jednak w studia podyplomowe, oraz w studia I i II stopnia. Zdecydowanie rzadziej realizowanymi formami kształcenia osób dorosłych były zamknięte szkolenia, krótkie kursy oraz konsulting.

Uczestnicy badania jednomyślnie wskazywali, że najważniejszym działaniem obecnym na uczelniach wyższych, a związanym z ofertą kształcenia jest **badanie satysfakcji uczestników studiów**. Jednak dostrzegając rozwój i dynamikę zmian w procesach związanych z kształceniem przez całe życie, osoby odpowiedzialne za studia podyplomowe, wskazywały na działania, które w najbliższych latach będą wymagały wdrożenia na uczelniach wyższych. Zostały one zestawione w tabeli nr 10.

Do najważniejszych działań, wyznaczających kształt oraz konkurencyjność oferty edukacyjnej uczelni wyższych w zakresie studiów podyplomowych w przyszłości będą należały aktywności związane z **większym wykorzystaniem technologii nauczania na odległość**, w tym technologii mobilnych, **podniesieniem indywidualizacji procesu kształcenia pod kątem oczekiwań konkretnego słuchacza**, jak również **lepszym dopasowaniem programów kształcenia do oczekiwań rynku pracy**.

Słuchacze studiów podyplomowych powinni znaleźć się w centrum zainteresowania uczelni, które do katalogu swoich usług powinny wprowadzić takie kategorie jak **doradztwo zawodowe oraz edukacyjne**. Doradcy edukacyjni (brokerzy edukacyjni) będą czuwali nad

właściwym doborem oraz dopasowaniem oferty kształcenia do potrzeb pojedynczego słuchacza. By stało się to możliwe, konieczne będzie nie tylko intensyfikowanie wykorzystania technik informatycznych, ale również uznawanie kompetencji słuchaczy, które zostały zdobyte w kształceniu poza uczelnią.

Tabela 10. Działania związane z ofertą studiów podyplomowych wymagające wdrożenia na uczelniach wyższych

Działanie	Odsetek badanych
<i>Kształcenie wykorzystujące technologie mobilne (m-learning)</i>	56,45%
<i>Podział zakresu kształcenia na mniejsze części</i>	54,84%
<i>Stosowanie szkoleń i kursów dla wykładowców, rozwijających umiejętności prowadzenia zajęć z osobami dorosłymi</i>	48,39%
<i>Wprowadzenie doradztwa edukacyjnego i zawodowego</i>	43,55%
<i>Przygotowywanie kierunków studiów we współpracy z firmami i instytucjami rynku pracy</i>	38,71%
<i>Prowadzenie studiów w systemie e-learning</i>	38,71%
<i>Stosowanie multimedialnych metod szkoleniowych (learning by doing)</i>	38,71%
<i>Uwzględnianie w programach kształcenia tzw. kompetencji kluczowych</i>	37,10%
<i>Uznawanie kompetencji słuchacza, zdobytych w kształceniu poza uczelnią</i>	33,87%
<i>Zwiększenie elastyczności oferty kształcenia wg zróżnicowanych oczekiwań uczestników</i>	32,26%

Źródło: opracowanie własne

Na jakość studiów oraz satysfakcję uczestników bez wątpienia wpływ mają poszczególne aspekty związane z organizacją i zarządzaniem studiami podyplomowymi. Najważniejsze z nich zostały przedstawione w tabeli nr 11.

Uczelnie również w aspekcie organizacyjnym **powinny dążyć do zwiększenia wykorzystania technologii ICT**, głównie w celu **intensyfikacji kontaktu między wykładowcami i słuchaczami**. Oferta studiów podyplomowych powinna być budowana „**od dołu**”, a właściwe procedury ułatwiać **efektywniejszy dobór wykładowców**, formowanie **bardziej jednorodnych pod kątem kształcenia grup słuchaczy** oraz **optymalizację oceny osiągnięć słuchaczy pod kątem efektów kształcenia**.

Tabela 11. Najważniejsze aspekty związane z organizacją i zarządzaniem studiami podyplomowymi w opinii osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe

Aspekty organizacji i zarządzania ofertą edukacyjną
<i>Jasne zasady i metody naboru studentów (trafność kryteriów kwalifikacyjnych, rzetelność procedur, rozpoznanie potrzeb słuchaczy w zakresie kształcenia)</i>
<i>Wykorzystanie technologii ICT, w celu poprawy i zindywidualizowania komunikacji między słuchaczami i wykładowcami</i>
<i>Dostęp słuchaczy do informacji nt. programu kształcenia, rozkładu zajęć itp.</i>
<i>Procedury oceny osiągnięć słuchaczy pod kątem efektów kształcenia</i>
<i>Budowanie oferty studiów „od dołu”, w oparciu o propozycje pracowników (kadry dydaktycznej, profesorów, kierowników katedr i instytutów), wynikające z ich kompetencji</i>
<i>Odpowiedni dobór wykładowców z uwzględnieniem właściwych proporcji pomiędzy kadrą akademicką i praktykami</i>
<i>Względnie jednorodne pod kątem potrzeb kształcenia grupy słuchaczy</i>

Źródło: opracowanie własne

W trakcie badania wskazano również na najważniejsze obszary problemowe oraz utrudnienia, które mogą mieć wpływ na organizację i rozwój studiów podyplomowych w przyszłości. Zostały one przedstawione w tabeli nr 12.

Jak widać w zestawieniu, za dominujące problemy w opinii osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe, należy uznać te, **które mają związek z formułowaniem oferty studiów podyplomowych**. Dotyczy to głównie **braku podejścia strategicznego** do tej formy kształcenia, jak również niewłaściwego sposobu podejmowania decyzji odnośnie oferty studiów. **Brak koordynacji, brak jednolitych zasad tworzenia programów, intuicyjne budowanie oferty**, bez poparcia w odpowiednich badaniach rynku, to najważniejsze mankamenty tworzenia oferty edukacyjnej na uczelniach wyższych.

Do tego istotnym problemem, jak wynika z deklaracji osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe, jest opór wykładowców wobec zwiększania zakresu wykorzystania ICT w nauczaniu, niewystarczająca aktywność w zakresie rozwoju umiejętności wykładowców, niezbędnych w kształceniu osób dorosłych, powracających do nauki oraz zbyt mała elastyczność studiów podyplomowych, nie uwzględniająca indywidualnych potrzeb słuchaczy. Dodatkowe utrudnienie w tym zakresie stanowią również obserwowane

ograniczenia w zakresie infrastruktury, umożliwiającej prowadzenie zajęć na odległość i w technologiach mobilnych.

Tabela 12. Najważniejsze utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych

Obszary problemowe
<i>Niewłaściwy sposób podejmowania decyzji odnośnie oferty studiów. Brak koordynacji, jednolitych zasad tworzenia programów, oferta intuicyjna, bez poparcia w badaniach rynku w zakresie popytu na konkretne usługi edukacyjne)</i>
<i>Uczelnia w zbyt małym stopniu dba o rozwój umiejętności wykładowców, niezbędnych w kształceniu osób dorosłych, powracających na uczelnie.</i>
<i>Brak podejścia strategicznego do studiów podyplomowych</i>
<i>Niewystarczające narzędzia do monitoringu jakości studiów podyplomowych</i>
<i>Opór ze strony wykładowców wobec zwiększania zakresu ICT w nauczaniu</i>
<i>Zbyt mała elastyczność studiów podyplomowych, nie uwzględniająca indywidualnych potrzeb słuchaczy (w zakresie programu kształcenia, czasu, sposobów i miejsc kształcenia)</i>
<i>Ograniczenia w zakresie infrastruktury, umożliwiającej prowadzenie zajęć na odległość i w technologiach mobilnych</i>

Źródło: opracowanie własne

Mając na uwadze opinie osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe, należy stwierdzić, że uczelnie wyższe, formułując swoją ofertę edukacyjną dla osób dorosłych powracających do nauki powinny przede wszystkim:

- dążyć do zwiększenia wykorzystania technologii nauczania na odległość, w tym technologii mobilnych, podejmując odpowiednie inwestycje w niezbędną infrastrukturę;
- dążyć do zapewnienia większej indywidualizacji procesu kształcenia pod kątem oczekiwań konkretnego słuchacza;
- dążyć do lepszego rozpoznania oczekiwań płynących z rynku pracy, w celu dopasowania oferty do potrzeb pracodawców;
- wprowadzić usługi doradztwa edukacyjnego i zawodowego, w celu stworzenia oferty „szytej na miarę” konkretnego słuchacza;
- wprowadzić procedury uznawania kompetencji słuchaczy zdobytych poza uczelnią, zarówno w kształceniu formalnym, jak i nieformalnym;
- podnosić kompetencje wykładowców w obszarze pracy z osobami dorosłymi, powracającymi do nauki;

- prowadzić do zwiększenia intensywności kontaktów wykładowców ze słuchaczami;
- usprawnić procedury oceny kompetencji słuchaczy „na wejściu” w celu zapewnienia względnie jednorodnych pod kątem potrzeb kształcenia grup studentów;
- traktować ofertę studiów podyplomowych w kategoriach strategicznych, z dłuższą perspektywą czasową.



Spis tabel

Tabela 1. Oczekiwane kompetencje kadry kierowniczej	10
Tabela 2. Oczekiwane kompetencje pracowników	11
Tabela 3. Problemy badawcze i hipotezy szczegółowe odnoszące się do kierowników studiów podyplomowych	17
Tabela 4. Formy kształcenia oferowane przez uczelnie wyższe wg odsetka wskazań	26
Tabela 5. Ranking czynników determinujących wybór studiów podyplomowych	38
Tabela 6. Formy utrzymywania relacji z absolwentami studiów podyplomowych	42
Tabela 7. Utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych (wg odsetka wszystkich wskazań)	46
Tabela 8. Opinie na temat nauczania na odległość (wg odsetka wszystkich wskazań)	48
Tabela 9. Problemy badawcze i hipotezy szczegółowe odnoszące się do kierowników studiów podyplomowych	53
Tabela 10. Działania związane z ofertą studiów podyplomowych wymagające wdrożenia na uczelniach wyższych.....	56
Tabela 11. Najważniejsze aspekty związane z organizacją i zarządzaniem studiami podyplomowymi w opinii osób odpowiedzialnych za studia podyplomowe	57
Tabela 12. Najważniejsze utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych	58

Spis wykresów

Wykres 1. Struktura badanych według płci.....	20
Wykres 2. Struktura badanych według formy uczelni, którą reprezentują	20
Wykres 3. Struktura badanych według pełnionej funkcji na uczelni	21
Wykres 4. Struktura badanych wg województw.....	22
Wykres 5. Struktura respondentów wg obszaru tematycznego studiów, będących przedmiotem odpowiedzialności.....	23
Wykres 6. Rozkład odpowiedzi na pytanie o ofertę kształcenia przygotowaną z myślą o potrzebach osób dorosłych powracających do nauki.....	24
Wykres 7. Formy kształcenia będące w ofercie edukacyjnej uczelni (wg odsetka respondentów).....	25
Wykres 8. Działania związane z ofertą kształcenia na studiach podyplomowych, podejmowane na uczelniach	29
Wykres 9. Ocena organizacji i zarządzania studiami podyplomowymi przez kierowników	33
Wykres 10. Czynniki determinujące wybór studiów podyplomowych (wg odsetka respondentów).....	36
Wykres 11. Ocena jakości kształcenia podmiotów rynku edukacji ustawicznej.....	39
Wykres 12. Formy utrzymywania relacji z absolwentami studiów podyplomowych (wg odsetka respondentów).....	41
Wykres 13. Utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych (wg odsetka respondentów).....	44
Wykres 14. Opinie na temat nauczania na odległość (wg odsetka respondentów).....	47

Załącznik nr 1 Kwestionariusz ankietowy

Kwestionariusz ankiety

Szanowni Państwo,

Zwracamy się z uprzejmą prośbą o wzięcie udziału w badaniu, na potrzeby projektu UE: „PI-Knowledge@Work – zintegrowany model kształcenia przez całe życie na uczelniach wyższych. Projekt jest realizowany przez Zachodniopomorską Szkołę Biznesu w Szczecinie.

Ideą projektu jest stworzenie rozwiązań dotyczących studiów podyplomowych (procedur, standardów działania, narzędzi IT, itp.), sprzyjających kształtowaniu przez uczelnie oferty tych studiów zgodnie z wymogami uczenia się przez całe życie (lifelong learning – LLL).

Celem niniejszego badania jest uzyskanie informacji na temat Państwa doświadczeń i oczekiwań wiążących się realizacją kształcenia w ramach studiów podyplomowych (SP), za które jest Pan/i odpowiedzialny/a. Ankieta służy celom badawczym i ma poufny charakter.

Dziękujemy za udział w badaniu

-
1. Czy Pan/ Pani uczelnia posiada ofertę kształcenia przygotowaną z myślą o potrzebach osób dorosłych powracających do nauki?
A) tak B) nie C) nie wiem
 2. Które z poniższych form kształcenia znajdują się w ofercie edukacyjnej Pani/ Pana uczelni ?
A) studia I lub II stopnia
B) studia doktoranckie
C) studia podyplomowe
D) szkolenia zakończone certyfikatem
E) krótkie kursy
F) konsulting
G) szkolenia zamknięte (zamawiane przez firmy)
H) inne – jakie?.....

3. Proszę wskazać (wstawiając znak X w poniższej tabeli), które z poniższych działań mają miejsce, lub które z nich Pan/i zdaniem należy wdrożyć, odnosząc się do oferty studiów podyplomowych, za które jest Pan/i odpowiedzialny/a.

Lp.	wyszczególnienie	mają miejsce	należy wdrożyć	nie wiem czy mają miejsce
A.	oferta studiów podyplomowych dostosowana do wymagań rynku pracy			
B.	uwzględnianie aspektów praktycznych, m.in. poprzez prowadzenie zajęć na studiach podyplomowych przez wykładowców spoza środowiska akademickiego (praktyków biznesu)			
C.	aktywizujące metody kształcenia (w tym, dzięki dostępowi do bezprzewodowego Internetu)			
D.	szkolenia, kursy dla wykładowców na studiach podyplomowych rozwijające umiejętności prowadzenia zajęć z osobami dorosłymi			
E.	przygotowywanie kierunków studiów podyplomowych we współpracy z przedsiębiorstwami i instytucjami rynku pracy			
F.	tworzenie elastycznej oferty kształcenia uwzględniającej zróżnicowany poziom kompetencji i oczekiwań uczestników			
G.	prowadzenie studiów podyplomowych w systemie e-learning			
H.	kształcenie wykorzystujące technologie mobilne (m-learning)			
I.	podział zakresu kształcenia na mniejsze części, które można opanować w różnym czasie i w różnych systemach (w tym, opartych na technologiach IT)			
J.	doradztwo edukacyjne i zawodowe (pomoc w określeniu realnych potrzeb w zakresie kształcenia)			
K.	badanie efektów kształcenia (diagnoza kompetencji uczestników na początku i końcu studiów podyplomowych)			
L.	uznawanie kompetencji uczestnika studiów podyplomowych, zdobytych w kształceniu poza uczelnią			
M.	ewaluacja sposobu prowadzenia zajęć (ankiety, hospitacje i in.)			
N.	udostępnianie materiałów i in. pomocy dydaktycznych on-line			
O.	badanie satysfakcji uczestników studiów podyplomowych			
P.	multimedialne metody szkoleniowe (learning by doing)			
Q.	uwzględnienie w programach kształcenia tzw. kompetencji kluczowych, istotnych dla aktywności i rozwoju osobistego (typu: przedsiębiorczość, komunikacja interpersonalna, praca w zespole, znajomość j. obcych i ICT)			
R.	inne – jakie?.....			

4. Jak ocenia Pan/Pani znaczenie poniższych aspektów dotyczących organizacji studiów podyplomowych, w kontekście ich wpływu na jakość tych studiów?

(Oceny odpowiednio: 1 – najmniejsze, 2 – małe, 3 – średnie, 4 – wysokie, 5 – największe znaczenie)

Lp.	wyszczególnienie	1	2	3	4	5
A.	dostęp słuchaczy do informacji nt. programu kształcenia, rozkładu zajęć, itp.					
B.	wykorzystanie technologii informatycznych w administracji SP (np. elektroniczna rekrutacja, bieżąca informacja i obsługa studentów w trakcie SP)					
C.	jasne zasady i metody naboru studentów SP (trafność kryteriów kwalifikacyjnych, rzetelność procedur, rozpoznanie potrzeb słuchaczy w zakresie kształcenia)					
D.	standaryzowanie opisu efektów kształcenia, ułatwiające porównywanie ofert SP					
E.	procedury oceny osiągnięć słuchaczy pod kątem efektów kształcenia					
F.	czytelne zasady, kryteria i źródła doboru wykładowców SP (uwzględniające m.in. kompetencje wykładowców, proporcje pomiędzy kadrą akademicką i praktykami itp)					
G.	oferowanie krótszych cykli kształcenia na studiach podyplomowych					
H.	wykorzystanie nowoczesnych technologii ICT w celu poprawy i zindywidualizowania komunikacji pomiędzy słuchaczami SP i wykładowcami (konsultacje, czaty, itp.)					
I.	względnie jednorodne - pod kątem potrzeb kształcenia - grupy słuchaczy					
J.	budowanie oferty studiów podyplomowych „od dołu” – propozycje pracowników (kadry dydaktycznej, profesorów, kierowników katedr i instytutów), wynikające z ich kompetencji					
K.	budowanie oferty studiów podyplomowych „od góry” – w ramach centralnej jednostki dla całej uczelni lub wydziału					
L.	inne –jakie?.....					

5. Jakie czynniki - Pana/i zdaniem - decydują o wyborze konkretnej oferty przez słuchacza studiów podyplomowych, spośród dostępnych możliwości kształcenia ustawicznego (inne SP, kursy, szkolenia, itp.)? Proszę wybrać maksymalnie 3 odpowiedzi.

- A) prestiż uczelni
- B) większy prestiż świadectwa ukończenia studiów podyplomowych niż świadectwa ukończenia szkolenia
- C) potrzeba uzyskania uprawnień w danej dziedzinie

- D) gwarancja wykwalifikowanej kadry wykładowców
- E) chęć zdobycia wiedzy w wybranej przez siebie dziedzinie
- F) chęć zdobycia umiejętności w wybranej przez siebie dziedzinie
- G) możliwość kontakt z ludźmi z określonego środowiska zawodowego
- H) warunki cenowe
- I) gwarancja praktyczności kształcenia
- J) znaczna liczba godzin szkoleniowych
- K) nowoczesne metody kształcenia i obsługi studiów (w tym wykorzystujące technologie ICT)
- L) zapotrzebowanie na określone kwalifikacje na rynku pracy
- M) program studiów (zakres tematyczny, aktualność itp.)
- N) związek programu kształcenia z praktyką/ duży udział praktycznych aspektów w programie kształcenia
- O) gwarancja dopasowania kształcenia do indywidualnych potrzeb uczestnika
- P) oddelegowanie przez pracodawcę
- Q) inne – jakie?

6. Jak, w oparciu o swoje dotychczasowe doświadczenia i obserwacje, ocenia Pan/i poszczególne podmioty rynku usług edukacji ustawicznej pod kątem jakości oferowanych usług (różnorodność oferty, przydatność w karierze zawodowej, sposób świadczenia usług, dostępność cenowa itp.)?
(Oceny odpowiednio: 1 – najniższa, 2 – niska, 3 – średnia, 4 – wysoka, 5 – najwyższa)

Lp.	Podmioty rynku usług	1	2	3	3	5	Nie mam zdania
A.	publiczne szkoły wyższe						
B.	prywatne szkoły wyższe						
C.	prywatne firmy i instytucje szkoleniowe						
D.	publiczne instytucje kształcenia ustawicznego (centra kształcenia ustawicznego, ośrodki doskonalenia zawodowego, itp.)						
E.	oświatowe placówki dla dorosłych (szkoły dla dorosłych)						

7. W jaki sposób Pana/Pani uczelnia dba o relacje z absolwentami studiów podyplomowych:
- A) podejmowanie inicjatyw w ramach klubu absolwenta
 - B) kontakt za pośrednictwem portali społ. (np. Facebook, Nasza Klasa, Twitter itp.)
 - C) regularne rozsyłanie informacji o aktualnej ofercie edukacyjnej uczelni

- D) proponowanie niższych cen na produkty edukacyjne oferowane przez uczelnie
 - E) inne – jakie?.....
 - F) moja uczelnia nie podejmuje żadnych działań na rzecz utrzymania kontaktu z absolwentami
8. Z perspektywy Pani/Pana uczelni, proszę wskazać największe utrudnienia w organizacji i rozwoju studiów podyplomowych:
- A) niewłaściwy sposób podejmowania decyzji odnośnie oferty studiów (brak koordynacji, jednolitych zasad tworzenia programów; oferta intuicyjna, nie poparta badaniami rynku w zakresie popytu na tego rodzaju usługi edukacyjne)
 - B) zbyt mała elastyczność studiów podyplomowych, nie uwzględniająca indywidualnych potrzeb słuchaczy (w zakresie programu kształcenia, czasu, sposobów i miejsc kształcenia)
 - C) kompetencje kadry akademickiej nieadekwatne do specyfiki klienta w segmencie edukacji całościowej
 - D) uczelnia w zbyt małym stopniu dba o rozwój umiejętności wykładowców, niezbędnych w kształceniu osób dorosłych, powracających na uczelnie
 - E) brak standardów opisu efektów kształcenia, oraz sposobów ich osiągnięcia
 - F) niewystarczające narzędzia do monitoringu jakości studiów podyplomowych
 - G) brak narzędzi wspomagających modelowanie elastycznych ścieżek kształcenia (narzędzia diagnozy kompetencji na wejściu, doradztwo edukacyjne)
 - H) niska jakość obsługi administracyjnej
 - I) ograniczenia w zakresie infrastruktury, umożliwiającej prowadzenie zajęć na odległość i w technologiach mobilnych
 - J) opór ze strony wykładowców wobec zwiększania zakresu ICT w nauczaniu
 - K) brak procedur w zakresie ewaluacji efektów kształcenia
 - L) brak podejścia strategicznego do studiów podyplomowych
 - M) sytuacja finansowa uczelni
 - N) inne – jakie?.....
9. Pana/i zdaniem, techniki nauczania na odległość zastosowane w kształceniu w ramach studiów podyplomowych (max. 3 odp.):
- A) znacznie przyspieszają uczenie się
 - B) ułatwiają słuchaczom dostęp do materiałów dydaktycznych
 - C) pozwalają słuchaczom na lepszy kontakt z wykładowcą
 - D) pozwalają na uczenie się w dogodnym dla studenta miejscu i czasie
 - E) motywują do nauki

- F) zniechęcają do pogłębiania wiedzy
 - G) przedłużają proces nauczania
 - H) mają znikomy wpływ na przebieg nauki
 - I) inne – jakie?.....
 - J) nie mam zdania
-

Metryczka:

1. Płeć: K M
 2. Nazwa uczelni:
 3. Rodzaj uczelni:
 - A) publiczna
 - B) niepubliczna
 4. Miejscowość:
 5. Województwo:
 6. Stanowisko/pełniona funkcja na uczelni:
 - A) kierownik studiów podyplomowych
 - B) kierownik katedry/instytutu itp.
 - C) dziekan wydziału
 - D) dyrektor jednostki centralnej (biura SP lub centrum kształcenia podyplomowego, itp.)
 - E) inne – jakie
 7. Obszar tematyczny oferowanych SP:
 - A) ekonomia
 - B) zarządzanie
 - C) informatyka
 - D) inne – jakie?.....
 8. Ilość kierunków studiów podyplomowych, za jakie jest Pan/i odpowiedzialny/a.....
-

Dziękujemy!